

התפתחותה. המצב הפוליטי והבטחוני הרעוע גרם לדלדול מתמשך באוכלוסיית ירושלים, הביא לזניחת הרבעים המפורזים ולהתכנסות שארית תושביה מאחורי חומותיה.

מחקר אינטנסיבי שנערך בבתי הקברות של ירושלים המקראית נתן תמונה מקפת של כ-120 קברים מימי בית ראשון. בשנים 1968-71 סקרו ותעדו ד. אוסישקין וג. ברקאי עשרות מערות קבורה קדומות בכפר השילוח. לראשונה נודע על קיומו של בית קברות מפואר זה, ששימש את בני המעמדות הגבוהים בירושלים. שני הקברים המפורסמים השייכים לבית הקברות המזרחי של ירושלים מהמאות ה-7-9 לפסה"נ, הם "קבר בת פרעה" ו"קבר אשר על הבית". פיזור בתי הקברות של ירושלים בסוף ימי הבית הראשון (מאות שמינית ושביעית לפסה"נ) מלמד על תהליך התפשטות העיר מערבה. בגיא בן הינום נחשפו בשנים האחרונות כמה קבוצות קברים מסוף ימי בית ראשון. הגדול שבהם נחשף בשנים 1989-92 בידי ר. רייך בשטח ממילא שממול לשער יפו והוא כולל עשרות קברים. מספר קברים נתגלו גם בידי ג. ברקאי בשנות השמונים בכתף הינום. אחרים נתגלו גם לרגלי החומה המערבית של העיר העתיקה, מדרום למצודה. קבוצה נוספת של קברים שנחקרה בשנים האחרונות נמצאת מצפון לשער שכם. החשובים שבהם נתגלו בשטח מנזר סט. אטיין והם הגדולים והמהודרים שבין קברי בית ראשון שנתגלו בירושלים.

התפרסות הקברים מלמדת על כיוון התפשטות העיר בסוף ימי בית ראשון על הגבעה הדרומית-מערבית ועל התרחבות מסוימת צפונה, לגבעה זו. פארם של הקברים ויחודם הארכיטקטוני מעידים על מרכזיותה של ירושלים במערך הישובי של ממלכת יהודה, דבר הנלמד גם מגודלה המרשים בסוף ימי בית ראשון.

בחפירות שנערכו ברובע היהודי, בעופל ובעיר דוד, נתקבלה לראשונה עדות לחורבנה ושריפתה של ירושלים בידי צבאות בבל בשנת 586/7 לפסה"נ. החשובה שבתגליות אלה נחשפה בעיר דוד, שבה נמצאו מספר חדרים שרופים על תכולתם, ובהם כלי חרס לשימוש יומי. באחד החדרים נתגלו שרידי ארכיון תעודות, שממנו שרדו עשרות בולות (פיסות טין ועירות) חתומות בשמות עבריים. שניים מהם מזוהים עם אישים הנזכרים במקרא, ששימשו במשרות רמות בממלכת יהודה, ערב חורבנה: "גמריהו בן שפן" הסופר (ירמ' לו, ט-יב) ו"עזריהו בן חלקיהו" (דה"ב, ה, לט; ט, י-יא). שני ממצאים מיוחדים במינם מימי בית ראשון, שמקורם כנראה בירושלים, נתפרסמו לאחרונה. האחד הוא רימון שנהב קטן הנושא כתובת עברית "קדש כהנים לבית יהוה" השייך כנראה למכלול חפצים שהיו בשימוש במקדש בירושלים, אשר ממנו טרם נחשפו שרידים כלשהם. הממצא השני הינן שתי בולות זהות, המציגות שתי דמויות: מלך ופקיד רם מעלה ותחתן כתובת "שר העיר". אלו נחתמו בוודאי בטבעתו של אדם ששימש במשרה רמה בירושלים שתוארו היה "שר העיר", אולי הממונה על ירושלים (או "ראש העיר" במושג בן ימינו).

ממצא מיוחד במינו הם שני קמיעות כסף קטנים מהמאה השביעית לפסה"נ שנתגלו בידי ג. ברקאי בכתף הינום. בלוחיות הכסף המגוללות נשרטו כתובות

לוחית כסף מכתף הינום
ועליה כתובת עברית
קדומה (ברכת כהנים)

עבריות ובהן גם הזכרת ברכת הכהנים המקראית, שבה מברכים הכהנים את העם עד ימינו אלה. זהו הטקסט המקראי הקדום ביותר שנתגלה עד כה מהימים שלפני גיבוש נוסח המקרא, שקדם במאות שנים לספרי המקרא שנתגלו באזור מדבר יהודה. וזו לשונן:

יברכך ה' וישמרך
יאר ה' פניו אליך ויחנך
ישא ה' פניו אליך
וישם לך שלום (במדבר ו, כד-כו).

ירושלים בימי בית שני

ירושלים של ימי הבית השני, מחורבן הבית הראשון בשנת 586/7 לפסה"נ ועד לכיבושה בידי לגיונות רומא בשנת 70 לסה"נ, זכתה למחקר ולהארה מיוחדים בעקבות החפירות שנערכו מאז איחוד העיר.

בתקופה הפרסית הצטמצמה ירושלים לתחומי גבעת עיר דוד בלבד. ממצאים בשטח עיר דוד מהתקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה (מאות שישית עד שלישית לפסה"נ). העדרם בגבעה המערבית, מעידים שלא היה שם ישוב בתקופות הנזכרות.

בחפירות שילה בעיר דוד נתגלה לראשונה בירושלים רובד ישוב ברור מהתקופה הפרסית (מאות 1-3 לפסה"נ) הנתון במערך סטריגרפי ברור. קניון ושילה הוכיחו בחפירותיהם, כי הביצור שבראש הגבעה (שטח G) שנחשף לראשונה על-ידי מקאליסטר ודנקן, הינו מימי בית שני ולא מהתקופה המקראית. מסתבר כי ראשיתו של קו ביצור חדש זה בראש הגבעה בתקופת שיבת ציון. הוא עבר שינויים שהתבטאו בעיקר בתוספת שני המגדלים מהתקופה ההלניסטית שנחשפו במקום. קטע זה הינו חלק מהחומה המזרחית של עיר דוד, המתואר כחלק מהחומה הראשונה על-ידי יוסף בן מתתיהו. בראשית ימי בית שני נזנח אפוא הביצור הקדום למרגלות המדרון, ונבנה קו ביצור בטוח יותר מעליו, בראש המדרון. הסיבה לכך נעוצה בוודאי בשפכי העפר והמפולות העצומים שכיסו את המדרון המזרחי התלול של עיר דוד, שלחצו ורופפו את יסודות הביצור הקדום, והיה הכרח לבנות חומה בקו חלופי. הסטת קו חומת עיר דוד לראש הגבעה צמצמה באופן משמעותי ביותר את שטח העיר. מכאן, ששטח העיר בתקופת שיבת ציון היה מצומצם יותר לעומת העיר הקדומה.

עדות מעניינת התגלתה לאחרונה בקברים מסוף ימי בית ראשון ממערב לעיר, בכתף הינום ובממילא שבגיא בן הינום. בקברים ספורים קיימת עדות להמשך שימוש מסוים בתקופה הפרסית לקבורה, כעדות מספר ממצאים שנתגלו בהם. מציאותם בתחום זה של העיר מוסיפה מימד חדש להבנת אופיו של הישוב בירושלים בתקופה זו, אך אין להסיק מכך על נוכחות ישובית קבועה בגבעה המערבית.

ירושלים בתחומיה המצומצמים התקיימה גם במהלך התקופה ההלניסטית הקדומה (מאות רביעית עד שניה לפסה"נ). הממצא הבולט ביותר מתקופה זו בנוסף לקטעי בנייה שונים, כולל מאות רבות של טביעות חותם על ידיעות של אמפורות רודיות יוניות, שנתגלו בחפירות בצפונה של עיר דוד.

הממצאים מעידים, על כן, בברור, כי הישוב בירושלים בתקופה שבין חורבן בית ראשון לימי החשמונאים (מאות 2-6 לפסה"נ), הצטמצם שוב רק לתחומיה המסורתיים המצומצמים של עיר דוד והר הבית שמצפונה. לא נתבררה השאלה מדוע הישוב בירושלים בימי שיבת ציון ובראשית ימי בית שני התחדש בגבעת עיר דוד ולא בגבעה הדרומית-מערבית, שנכללה כבר בתחומי העיר המבוצרת בסוף ימי בית ראשון. האם המניעים לכך היו דתיים או שמא ביקשו את קרבתו של מקור המים. יתכן עוד, שמספרם המועט של גולי בבל הכריחם לצמצם את ישובם רק לגבולות עיר דוד. אפשר גם שהתשובה לכך הינה שילוב של גורמים אחדים.

למרות החפירות והמחקרים שנערכו בירושלים, אין אחידות דעים באשר לזיהוי מצודת החקרה הסלווקית, שהוקמה בירושלים במאה השניה לפסה"נ, ערב מרד החשמונאים. העדות הארכיאולוגית להעדר ישוב מבוסס בגבעה הדרומית-מערבית בראשית המאה השניה לפסה"נ מוציאה מכלל אפשרות את איתור החקרה בגבעה זו. לאחרונה הוצעו אתרים חלופיים בסביבות הר הבית. י. צפירי מנסה לאתר את החקרה בפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית ההרודיאני, בהסתמכו על הקיר הקדום המשולב בקצה הדרומי של חומת הר הבית המזרחית (ה"תפר"). הוא רואה בו שריד למצודת החקרה ששולב בבניית הר הבית בימי הורדוס. מ. בן דב מאתר את החקרה בעופל, ומסתמך על קטעי בנייה ושרידי בור מים מתקופה זו שנתגלו במקום. אחרים מזהים את החקרה בחלק הדרומי המורחב של הר הבית מימי הורדוס, שהעדות לקיומה כאן נותרה בבור מים מס' 11 במקום. נותרה עדיין סבירה האפשרות שהוצעה בעבר, שהחקרה היתה מצודה אחת ברצף של מצודות שהוקמו בצפון ירושלים, במטרה להגן על העיר ומקדשה מצפון. האחרונה שבהן הוקמה בידי הורדוס, אשר חצב את חלקה הדרומי של גבעה שלטת זו ועל חלקה הצפוני שנותר הקים את מצודת האנטוניה.

החפירות הנרחבות שנערכו בידי אביגד בשטח הגבעה המערבית ובעיקר ברובע היהודי, מעידות בברור כי מאמצע המאה השניה לפסה"נ נוסד במקום רובע מגורים, שהוקף בחומה הראשונה בידי החשמונאים. בימי הורדוס ויורשיו נבנה במקום רובע מגורים מפואר שנודע כ"עיר העליונה". ירושלים של ימי החשמונאים כבר השתרעה באזור מבוצר, היתה לתחומי העיר בסוף ימי הבית הראשון.

חומות ירושלים בימי בית שני עוררו מאז ומתמיד עניין מיוחד. החומות הראשונה והשלישית מוכרות היטב מתאוריו של יוסף בן מתתיהו (מלח' ה, ד). החפירות החדשות תרמו רבות להכרת החומות ותארוכן, אף שרב עדיין הנסתר על הנגלה. תוואי החומה הראשונה שהגנה על הגבעה הדרומית-מערבית מוכר עתה לכל אורכו בהתאמה לתאורו של יוסף בן מתתיהו. קטעים מהתוואי הצפוני נחשפו ברובע

החומה המערבית של הר הבית, מצפון לקשת וילסון

היהודי בידי אביגד, שהראה, כי ביצורי העיר מסוף ימי בית ראשון שולבו בחומה הראשונה, שהוקמה מחדש בידי שליטי בית חשמונאי. גילוי מפתיע זה מחזירנו לעדותו של יוסף בן מתתיהו, שבתאור החומה הראשונה ציין, כי ראשית בניינה עוד בימי דוד ושלמה. אם אמנם ביקש ההיסטוריון לומר שראשית החומה בימי בית ראשון, תוצאות החפירות מאשרות זאת.

בחצר המצודה נחשפה עוד בשנות השלושים, בידי ג'ונס, הפינה הצפונית-מערבית של החומה הראשונה מימי בית שני. חפירות לאחר 1967 חשפו את כלל פניה החיצוניים של פינת החומה ומגדליה ואף העמיקו לשכבות הישוב שנבנו מצידה הפנימי של החומה שנכלל בתחומי העיר.

בפינת החומה הראשונה שנחשפה במצודה, מיוצגים היטב שלבי הבנייה המורכבים של ביצורי ירושלים. אבחנת שלבי בנייתם וקביעת תאריכם יתרמו רבות להבנת תהליך ביצור העיר בתקופותיה השונות.

המקום בוצר לראשונה בראשית ימי בית חשמונאי (ואף קודם לכן, בסוף ימי בית ראשון), שאז נבנתה החומה מאבנים רבועות מסותתות. לאחר מכן צורפו מגדלים לחומה שנבנו בבנייה אופיינית לתקופה החשמונאית: שורות של אבני גזית מונחות בנדבכי ראשים ופתינים מסותתות בשוליים סביב קצות פניהן החיצוניות, שהותירו במרכז האבן זיז בולט בלתי מהוקצע. בחלקה החיצוני של החומה שבחצר המצודה,

נחשפו מצבורים ובהם מאות אבני בליסטראות ועשרות ראשי חיצים הלניסטיים אופייניים. מקורם כנראה בארטיילריה הלניסטית שנורתה לעבר החומה, אולי בעת מצור אנטיוכוס השביעי (סידטס) בשנים 132-134 לפסה"נ, בימי יוחנן הורקנוס הראשון. החומה הראשונה שהוקמה שנים מעטות קודם לכן, וכנראה רק לאחר שנכבשה מצודת החקרה הסלווקית בידי שמעון החשמונאי (141 לפסה"נ), הגנה על העיר באזור זה ומנעה את כיבושה בידי המלך הסלווקי. הביצור בפינה זו של החומה הראשונה עבר שיפוצים תכופים וכלל את עיבוי החומה והמגדלים. בימי הורדוס שופצה החומה והוקמו שלושת המגדלים האיתנים פצאל, היפיקוס ומרים, שפרטי בנייתם תוארו על-ידי יוסף בן מתתיהו (מלח' ה, ד, ג-ד). שלושת המגדלים שולבו בקו החומה החשמונאית הקדומה כדי לחזק את הגנתו של קטע טופוגרפי נחות זה וכדי להגן על ארמונו של הורדוס שנבנה מדרומם. בימינו נותר שריד אחד המגדלים, המשולב בביצורי המצודה ממזרח, ומוכר בשם "מגדל דוד", אך עד עתה לא באה על פתרונה שאלת זיהויו. היה מקובל לזהותו כמגדל פצאל. ניתוח תאוריו של יוסף בן מתתיהו ובדיקת בנייתו, מאפשרים לזהותו עם מגדל היפיקוס. בחפירות שבדרום חצר המצודה נחשף מגדל גדול מורכב ממספר חדרים, שנבנה על שרידי מגדלים קדומים לו מימי בית חשמונאי והורדוס. המגדל העליון המתוארך למאה הראשונה לסה"נ, הוסיף שלב נוסף לא ידוע לסדרת השיפוצים הממושכת שעברה החומה הראשונה בימי בית שני.

מדרום למצודה נחשף בידי מ. ברושי (1973-78), קטע ארוך בקו החומה הראשונה מימי בית שני. במקום זהו ארבעה מגדלים וקטעי חומה מקשרים ביניהם. גם כאן עברה החומה שיפוצים אחדים בימי בית שני. הוקמה חומה חיצונית והמגדלים עובו. תגלית מעניינת היא גרם מדרגות רחב, תחום בין שני קירות מקבילים. דרכו עלו מזרחה מכיוון גיא בן הינום לעבר שער שהיה בעבר בחומה, ששרידיו לא ניתנים עוד לזיהוי עקב בניות מאוחרות של החומה. זהו בוודאי שער כניסה חיצוני לארמונו של הורדוס, שהוקם על מסד מוגבה בפינה זו של העיר העליונה של ירושלים.

מכאן דרומה נמשכה החומה בהיקף הר ציון, מעל חלקו העמוק המצוקי של גיא בן הינום. קטעים ארוכים לאורכה נחשפו בסוף המאה שעברה על-ידי בליס ודיקי. בבדיקה חדשה בפינה הדרומית-מערבית של החומה בהר ציון, שנערכה בשנות השמונים, זוהה שלב קדום של שער עיר מימי בית שני. השער נחשף בעבר וזוהה כשער האיסיים הנזכר על-ידי יוסף בן מתתיהו בתאור מהלך החומה הראשונה. החומה הראשונה מוכרת עתה היטב לכל אורך תוואי מהלכה ושלבי בנייתה בימי הבית השני. חומה זו היא למעשה העדות המרשימה ביותר לביצורים מימי החשמונאים בארץ, בבחינת עדות למאמצים לביצור בירתם.

רובע העיר העליונה שבגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים, שנבנה בימיהם של הורדוס ויורשיו במתכונת מפוארת בסגנון הלניסטי רומי, זכה לחשיפה ארכיאולוגית נרחבת בחפירותיו של אביגד ברובע היהודי (1969-82). המפואר שבמבנים, "בית המידות", השתרע על שטח של כ-600 מ"ר ונכללו בתחומו כמה עשרות חדרים

סדורים סביב חצר מרכזית. המבנים המפוארים כללו חדרים מרוצפים בפסיפסים צבעוניים, מהקדומים ביותר שנתגלו עד כה בארץ. קירותיהם צופו בטיח צבעוני (פרסקו) ובטיח מכור (סטוקו). מעניינת במיוחד היא תופעת מקוואות הטהרה הרבים בבתי הפרטיים, שתפוצתם הרחבה ובעיות הפעלתם טרם נתבהרו כל צורכן. במבנים נתגלו חפצים מפוארים רבים ומגוונים, רבים מהם מיובאים. לראשונה ניתן להכיר מקרוב את מכלול תעשיית כלי האבן שפרחה בירושלים בסוף ימי בית שני. בולטים במיוחד שולחנות אבן מעוטרים (ר' אריאל 46).

תוואי החומה השניה ותאריך בנייתה הם בין הבעיות הסבוכות בחקר הטופוגרפיה של ירושלים בימי בית שני. בחפירותיה במוריסטן שבדרום-מזרח כנסיית הקבר, חשפה קניון בעומק רב שרידי מחצבות קדומות. לדעתה עברה החומה השניה מזרחה לשרידי המחצבה, אשר יצרה מעין חפיר חצוב בחזית החומה. אישור מסוים לדעה זו יש לראות בממצאים שחשף אביגד מעט דרומה יותר, בצפון הרובע היהודי, במקום שנחשפו קטעי ביצור הניתנים לשחזור כחלק ממכלול שער בחומת העיר בימי בית שני. אם אכן זהו שריד ל"שער גינת" הנזכר כמקום יציאתה של החומה השניה צפונה, הרי שיש בידינו נקודת אחיזה לקו החומה השניה בדרום, שהסתיימה במבצר אנטוניה, כעדותו של יוסף בן מתתיהו.

בהעדר שרידים ודאיים של החומה השניה, לא התקדמנו הרבה בבירור תאריך בנייתה. דומה כי הבנת התפתחות ירושלים והנסיבות ההיסטוריות כפי שהן מתוארות על-ידי יוסף בן מתתיהו ובעיקר תאור מהלך כיבוש העיר בידי הרומאים בשנת 63 לפסה"נ, מצביעות על האפשרות הסבירה, כי החומה השניה הוקמה כדי להוסיף על הגנתה של ירושלים מצד צפון על-ידי אחד משליטי בית חשמונאי (אולי אלכסנדר ינאי).

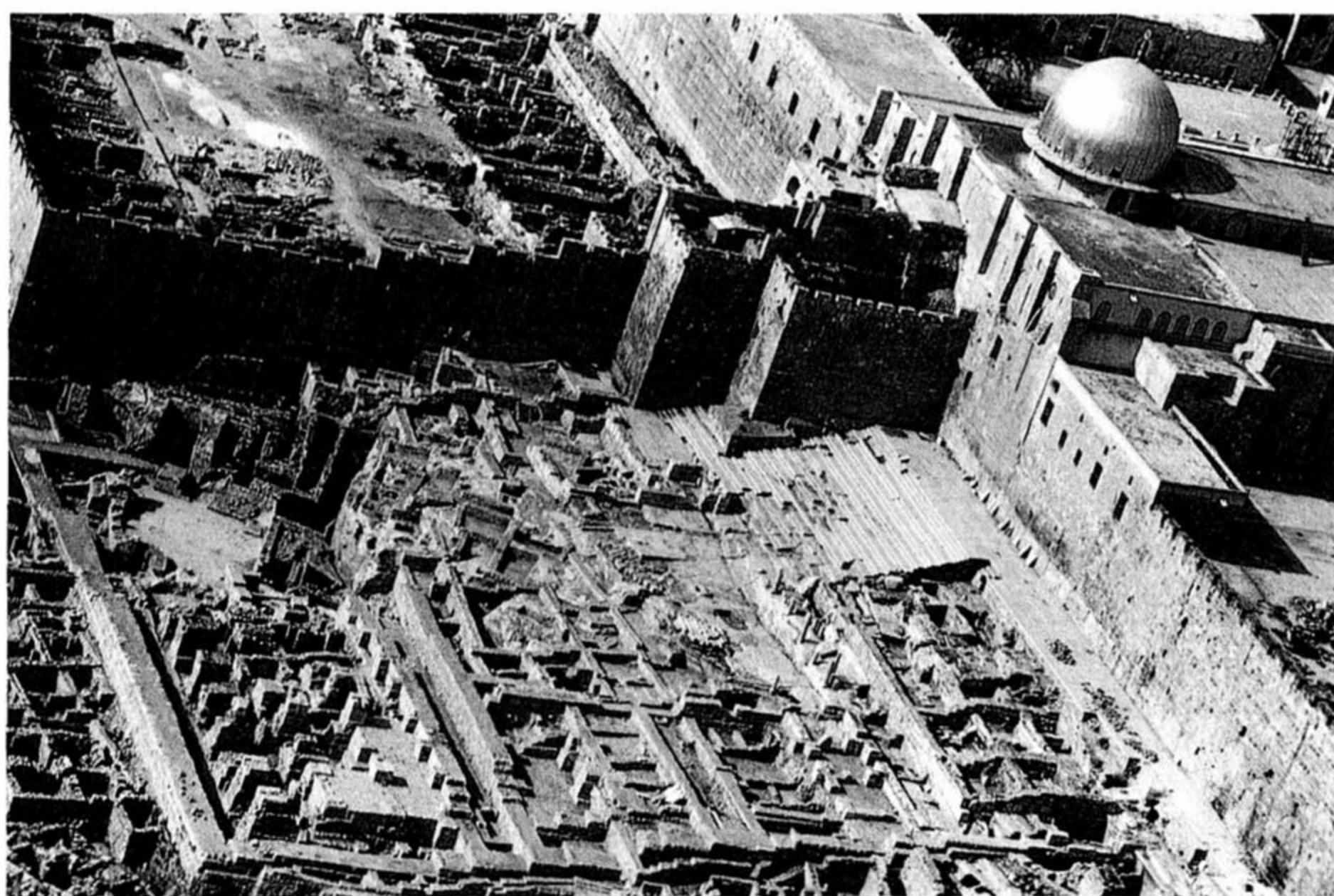
מבנה מתחם הר הבית ההורדוסי נחקר בשיטתיות עוד על-ידי צ'. וורן (1867-70), באמצעות פירים ומנהרות שנחפרו ליד חומות הר הבית. מחקרו הבלתי נלאה מאפשר לנו כיום להתחקות אחר פרטי בניית חומות הר הבית, ובעיקר אלו שמתחת לפני האדמה.

בשנים 1968-78, בדיוק 100 שנה לאחר וורן, ערך ב. מזר חפירות נרחבות בשטח העופל שמדרום לחומה הדרומית של הר הבית, ומסביב לפינתו הדרומית-מערבית. חפירותיו הוסיפו פרטים חשובים על בניית החומות ונתנו לראשונה תמונה מקיפה על מכלולי הבנייה הציבורית המונומנטלית, מימי הורדוס לאורך חלקם הדרומי והמערבי של הר הבית. מערכת רחובות, כיכרות וגרמי מדרגות שרתו את הבאים בשערי בית המקדש. החפירות הראו, שקשת רובינסון היתה למעשה חלק מגרם מדרגות שנתמך בסדרת קמרונות מקבילים. גרם המדרגות עלה וטיפס מהרחוב שבגיא הטירופיאון אל שער שהיה קבוע בפינה הדרומית-מערבית של מתחם הר הבית.

החומה המערבית של הר הבית נחשפה מאז ראשית שנות השבעים למלוא אורכה במנהרה תת-קרקעית שנחפרה במאמץ רב מתחת לפני העיר העתיקה.

קשת וילסון הבולטת מחומת הר הבית מצפון ל"כותל המערבי", ומערכת הקמרונות המשתרעת ממערב לה, נחקרו במסגרת עבודה זו. מפאת הקשיים הכרוכים בחפירה במקום, אין אפשרות לעמוד על מרכיביו השונים של מכלול זה. ממצא מפתיע שנתגלה בשנים האחרונות ממש, הינו קטע של ריצוף רומי ביזאנטי שנחשף בקצה המזרחי של רחוב השלשלת. גילוי זה מעיד, שחלקים ממערכת הקמרונות הם קדומים, ואין להוציא מכלל אפשרות שקשת וילסון הינה עדיין הקשת המקורית מימי בית שני (זאת, בניגוד לדעה הרווחת במחקר שהקשת היא בנייה משנית של קשת וילסון המקורית מהתקופה הערבית הקדומה).

מצפון לקשת וילסון נחשפה אבן שמשקלה למעלה מ-300 טונות! בהמשך צפונה נחשפה חזיתו של שער וורן, אחד מארבעת השערים שהיו בחומה המערבית של מתחם הר הבית בימי בית שני. השער חסום באבנים ומקורה כיום בקשת, המאוחרת לימי בית שני. בהמשך צפונה לאורך החומה, בקרבת הפינה הצפונית-מערבית, נאלצו בוני הר הבית לחצוב בסלע הגבעה על מנת להמשיך צפונה בקו ישר את החומה המערבית. שרידי מחצבה ומצוקים חצובים מלמדים, כי לא עלה בידי בוני הר הבית בימי בית שני לחצוב ולהסיר את כל סלע הגבעה, ולכן מסתיים כאן ריצוף הרחוב שנסלל בתקופה זו לאורך החומה המערבית. מלאכת בניית הר הבית ההרודיאני לא הושלמה אפוא בפינתו הצפונית-מערבית מסיבה לא ברורה. יתכן שהגורם לכך היה מותו של הורדוס.

חפירות ליד חומת הר הבית הדרומית. מימין: גרם המדרגות המונומנטלי מימי בית שני

חדר משוחזר ב"פרוור ההרודיאני"

מהפינה הצפונית-מערבית של הר הבית וצפונה נתגלתה ונחקרה שוב מנהרת מים שנחצבה בסלע, כנראה בימי החשמונאים, שעל קיומה מוסר לראשונה וורן. יתכן שהמנהרה הוליכה מים אל מאגר המצודה הקדומה חקרה (בריס). המצודה הוקמה על הגבעה שחלקה הוסר בעת בניית הר הבית, במקום שבנה הורדוס את האנטוניה. המצודה המאוחרת ידועה מתאוריו של יוסף בן מתתיהו, וניתן להוסיף רק מעט פרטים ארכיאולוגיים. המצודה היתה ככל הנראה מצומצמת במידותיה ונתחמה רק למצוק הסלע הניצב כיום בין הר הבית למנזר האחיות ציון שמצפון (בית ספר עומריה).

החומה השלישית, היא הצפונית והמאוחרת מבין שלוש החומות שהגנו על ירושלים בשלהי ימי בית שני. תוואי החומה וזיהויה נתונים בוויכוח נוקב בין החוקרים. להצעות השונות יש השלכות על שחזור חלקה הצפוני של ירושלים במאה הראשונה לסה"נ ובעקיפין גם לשחזור התוואי הצפוני של החומה השנייה.

עיקר שרידי החומה השלישית, לדעת מרבית החוקרים, הם אלה שנחשפו בידי סוקניק ומאייר בשנים 1924-27 מצפון לעיר העתיקה. יחד עם קטעים נוספים שנחשפו כבר קודם, ידוע על קו ביצור זה לאורך של כ-1,000 מ'.

מסקנתם של סוקניק-מאייר, כי החומה שגילו היא שריד לחומה השלישית משלהי ימי בית שני, התקבלה על מרבית החוקרים. יש שגרסו עם זאת, כי תוואי החומה

השלישית תואם לקו החומה הצפונית של העיר העתיקה דהיום. מהם שפירשו את חומות סוקניק ומאייר כחומה מימי מרד בר כוכבא, כחומת מחנה או הדייק הרומי בזמן המצור על ירושלים בשנת 70 לסה"נ, או אולי חומה נוספת על אלו הנזכרות על-ידי יוסף בן מתתיהו.

בחפירות שנערכו בראשית שנות השבעים, נחשף קטע נוסף של הביצור בקו חומת סוקניק-מאייר. החפירות הראו, כי החומה נבנתה במאה הראשונה לסה"נ ויש לזהותה כחומה השלישית. לעומת זאת, במספר חפירות שנערכו לאורך חומת העיר העתיקה בקו שער שכם, לא נחשפו שרידי ביצורים קודמים לתקופה הביזנטית בבחינת עדות עקיפה לצדקת טענתם של סוקניק-מאייר.

התרחבותה של ירושלים וריבוי תושביה בסוף ימי בית שני, חייבו אספקת מים סדירה. לשם כך הוקמו אמות, שהוליכו מים מבריכות שלמה לירושלים.

בשנות השבעים נתגלתה מנהרת המים החוצה את ארמון הנציב ובעצם ימים אלה נמשך מחקר האמות, מלווה בחפירות בקטעים שונים הצמודים לירושלים מדרום. מניתוח העדויות הספרותיות והארכיאולוגיות עולה, כי אמת המים הנמוכה להר הבית היא מימי בית שני. לפי הדעה הרווחת, אמת המים הגבוהה נבנתה רק בתקופה הרומית, כדי להוביל מים לאליה קפיטולינה דרך שער יפו. לא מן הנמנע, עם זאת, כי גם אמה זו נבנתה במקורה בימי בית שני כדי לספק מים לארמון הורדוס ולעיר העליונה שנבנו בגבעה המערבית של ירושלים בתקופה זו, אך הדבר טרם הוכח.

בתי הקברות של ירושלים בימי בית שני הקיפו את העיר במרחק של עד 3 ק"מ, ובעיקר מצפונה, ממזרחה ומדרומה. עד היום נתגלו כ-800 קברים. שדות הקבורה לא הוקמו בתכנון מרכזי אף שהוקפד להרחיק את הקברים מהדרכים הראשיות היוצאות מן העיר. רוב הקברים קטנים במידותיהם ופשוטים בעיצובם. רק בודדים היו גדולים ומפוארים, ונחצבו בדפנות סלע זקופות, ועם חזיתות מעוטרות. בימי בית שני רווח השימוש בכוכי קבורה ובגלוסקמאות לקבורה משנית.

מאז 1967 זכה מחקר בתי הקברות לתנופה רבה, עם בניית שכונות המגורים החדשות ברמת אשכול, בגבעת המבתר ובגבעה הצרפתית. קברים נמצאו גם בתחום האוניברסיטה העברית בהר הצופים. נביא בזאת כמה מהקברים היותר חשובים שנחשפו:

אחוזת הקבר של משפחת נזיר. נחפרה בשנת 1967 בתחום האוניברסיטה העברית בהר הצופים. היא מורכבת מכמה חדרי קבורה מדופנים באבנים מסותתות. בקבר נמצאו סרקופגים וגלוסקמאות ועל אחת מהן כתובת: "שלום אנתת חנניה בר הנזר". **קבר שמעון בונה ההיכל.** בקבר פשוט שנחפר בשנת 1968 בגבעת המבתר, נמצאה על גלוסקמה הכתובת "סמונ בנאה הכלה". באחת הגלוסקמאות נמצאה עצם עקב שבה תקוע מסמר ברזל המעיד על צליבתו של הנפטר. הגילוי זכה להדים רבים ועורר עניין יוצא דופן בעולם הנוצרי, בהיותו הדוגמא היחידה לצלוב מתקופה זו.

מערת אבה. נחפרה בשנת 1970 בגבעת המבתר. נמצאה בה כתובת בשפה הארמית בכתב עברי קדום שתרגומה: "אני אבה בן הכוהן / אלעז(ר) בן אהרן הגדול / אני אבה

המעונה והנרדף, / שנולד בירושלים / וגלה לבבל והעלה את מתתיה (ה) / בן יהודה (ה) וקברתיו / במערה, שקניתי בשטר".

הכתובת עוררה עניין רב. יש שהציעו לזהותו עם עצמותיו של מתתיהו אנטיגונוס, אחרון מלכי בית חשמונאי.

מערות קברים בנחל קדרון. שלוש מערות קבורה נחפרו בשנת 1989 בצלע המערבית של נחל קדרון בקרבת מנזר חקל דמא. במערות מספר חדרים חצובים בטיב מעולה. חדרי הקבורה ננעלו בדלתות אבן שאחדות נמצאו באתרן, עם בריחי הברזל. אחד הקברים עוטר במסגרות צבועות של דגמים גיאומטריים וארכיטקטוניים. במערות נתגלו גלוסקמאות רבות, חלקן מעוטרות ונושאות כתובות.

מערת קיפא. נחפרה בשנת 1990 ביער השלום במדרון הצפוני של ארמון הנציב. על אחת הגלוסקמאות נמצא כתוב "יהוסף בר קיפא", אולי מבני משפחתו של הכהן הגדול קייפא הידוע מהברית החדשה.

התקופה הרומית

מספר ממצאים חשובים מהתקופה הרומית המתוספים לידיעות מחפירות קודמות, זורים אור חדש על אליה קפיטולינה הרומית, שנוסדה בידי הקיסר אדריאנוס בשנת 132 לסה"נ. חשיבות מיוחדת נודעת לחשיפת שער שכם הרומי בראשית שנות

השמונים. השער הוקם בעת ייסודה של אליה קפיטולינה כשער נצחון בצפונה של הקולוניה. זהו מבנה שער מפואר בן שלושה פתחים. המרכזי גבוה מהשניים האחרים, הנתונים בין שני מגדלים בולטים שחזיתם עוטרה בצורה נאה. השער נותר שלם עד לגובה מרשים של כ-12 מ' ועליו נבנה בימי סולימן המפואר שער שכם הנוכחי. השער הוקם מאבנים גדולות הרודיאניות אופייניות, בעלות סיתות שוליים בשימוש משני. תאריך הקמת השער נקבע עתה בוודאות לתקופה הרומית, וזאת, בניגוד לדעתם של קניון והנסי, שחפרו בשנות השישים בחזית השער והגיעו למסקנה שחלקו התחתון הינו שריד שער מימי בית שני (כשער בחומה השלישית) ורק חלקו העליון הוא תוספת מהתקופה הרומית.

חפירות שער שכם שבו ועוררו את שאלת ביצורה של אליה קפיטולינה. בחפירות הרבות שנערכו בשנים האחרונות לאורך תוואי חומת העיר העתיקה, לא נתגלו כל שרידי ביצורים מהתקופה הרומית אשר יש בהם כדי להוכיח את הדעה המקובלת, שתוואי חומת העיר העתיקה בימינו זהה במתארו לזה של אליה קפיטולינה. חפירות

גלוסקמה נושאת את השם קיפא, שנחשפה במדרון ארמון הנציב

בתוואי החומה הצפונית מלמדות, שהחומה הקדומה ביותר במקום היא מראשית התקופה הביזאנטית, בעוד שקו החומה בצידה הדרומי של העיר העתיקה אינו קדום למאות ה-10-11 לסה"נ. המסקנה המסתברת היא, שככל הנראה היתה הקולוניה אליה קפיטולינה פרוזה ברוב התקופה הרומית.

בתקופה הרומית שכן בסיס הלגיון העשירי בגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים, על שרידי רובע ה"עיר העליונה" מימי בית שני. ממבני המחנה לא נותרו כמעט שרידים, להוציא מספר קטעי קירות וצינורות חרס החתומים בשם הלגיון העשירי פרטנזיס (L·X·F) שנתגלו בחצר המצודה. יותר מכל מעידים על קיום בסיס הלגיון בגבעה אלפי שברי רעפי חרס ומעט לבנים החתומים בשמו של הלגיון. סיכום הממצא מאכזב מעט והמסקנה הבלתי נמנעת היא, שרק יחידה צבאית קטנה של הלגיון חנתה בגבעה הדרומית-מערבית בתקופה הרומית. מפקדת המחנה התרכזה באזור המצודה בימינו והגנתו התבססה על קטעי ביצור החומה הראשונה מימי בית שני ובעיקר על שלושת המגדלים העצומים שהקים הורדוס במקום. הללו לא נהרסו בפקודת טיטוס עם כיבוש העיר בשנת 70 לסה"נ, כפי שמוסר יוסף בן מתתיהו (מלח' ז, א, א).

מפנים לשער שכם הרומי נחשף ריצוף מרשים מהתקופה הרומית, שהיה חלק מהכיכר הפנימית שבמרכזה ניצב עמוד, כפי שמתואר במפת מידבא. מעט קטעי ריצוף של רחוב הקרדו הרומי נחשפו לאורך רחוב בית הבד בעת הנחת צנרת חדשה במקום. כיום מקובלת הדעה שהקרדו הרומי ובו שני טורי עמודים חצה את ירושלים הרומית רק משער שכם דרומה, עד גבולו הצפוני של מחנה הלגיון העשירי (עד לגבול הרובע היהודי בימינו), בעוד המשכו דרומה נתוסף רק בתקופה הביזאנטית (להלן). בשנות השישים נערכו בדיקות ומחקר במכלול כנסיית הקבר במסגרת שיקומו, ונחשפו קירות קדומים, שחלקם יוחסו לתקופה הרומית. שרידי הקירות שייכים למבנה הטמנוס המוגבה שבנה אדריאנוס במקום ועליו ניצבו הבסיליקה והמקדש שהוקם לכבוד ונוס – אפרודיטה.

שרידי שני מבנים מהתקופה הרומית נחשפו בחפירות מזר בעופל וליד פינתו הדרומית-מערבית של מתחם הר הבית, בנוסף לשפע ממצאים מתקופה זו: שברי כתובות, צלמיות חרס ומטבעות, שחלקם נטבעו באליה קפיטולינה. לעומת זאת רק ממצאים ספורים נחשפו בעיר דוד מתקופה זו, וכנראה שרוב שטחה שימש כאזור מחצבות שסיפקו אבני בנייה לאליה קפיטולינה.

רק קברים מעטים מהתקופה הערבית נתגלו עד כה מסביב לעיר. בהקשר זה מעניינת התופעה של הטמנת אפר גופות בכלי חרס שנקברו באדמה. כלים כאלה נתגלו בכתף הינום ומצפון לשער שכם. צורת קבורה זו אופיינית לעולם הרומי ומעידה על אוכלוסייתה הפגנית של אליה קפיטולינה.

ראוי לציין שבכל זחפירות שנערכו עד כה בשטח העיר, לא נתגלתה שום עדות לקיום חיים יהודיים, שיש בהם כדי לרמוז כי ירושלים נשלטה על-ידי בר כוכבא בעת המרד השני (132-135 לסה"נ).

התקופה הביזאנטית

מקורות היסטוריים רבים מתארים את ירושלים ובנייניה בתקופה הביזאנטית ובהם מפת מידבא. בתקופה זו שמרה ירושלים על תכניתה מימי אליה קפיטולינה. הבנייה המואצת בעיר, שנעשתה בעיקר לצרכים דתיים, הפכוה לעיר נוצרית ביזאנטית באופיה. החפירות החדשות שנערכו ב־25 השנים האחרונות ברחבי העיר, תרמו רבות להבנת דמותה של העיר בתקופה זו, על חומתה, רובעי מגוריה, מתאר רחובותיה ומבניה השונים, ביניהם כנסיות ומנזרים רבים.

חומת ירושלים בתקופה הביזאנטית ידועה לנו כיום בזכות קטעי בנייה רבים שנחשפו בעבר ובחפירות החדשות. קטעים חשובים, המלמדים יותר מכל על תוואי החומה ואופיה הארכיטקטוני, נתגלו כבר בידי בליס ודיקי במאה הקודמת בדרום הר ציון. בשנות השבעים נחשפה החומה מתקופה זו בידי ב. מזר במזרח העופל (החומה התגלתה לראשונה על־ידי וורן ומכונה "חומת העופל"). קטעים נוספים נתגלו לאורך החומה המערבית של העיר העתיקה מדרום לשער יפו, בחצר המצודה ולאורך החומה הצפונית משני עברי שער שכם.

השרידים שנחשפו מלמדים, כי חומת העיר בתקופה הביזאנטית נבנתה מאבנים מסותתות רבועות. עוביה היה כ־3-4 מ' והיא חוזקה במגדלים רבועים במרחקים קצובים. תוואי החומה הקיף את כל העיר העתיקה בימינו ושטחים מדרומה: עיר דוד, חלקו הנמוך התחתון של גיא הטירופיאון והר ציון, שנכללו כבר בעבר בתחום העיר המוקפת חומה. החומה עקבה בדרום העיר אחר תוואי החומה הראשונה מימי בית שני ובצפון הקיפה את תחומי אליה קפיטולינה כפי שנקבעו בתקופה הרומית. הממצא הארכיאולוגי מלמד, כי החומה נבנתה במעשה בנייה אחד (כולל הקטע הדרומי שהקיף את הר ציון) עוד בראשית התקופה הביזאנטית. באותה עת היתה ירושלים למוקד דתי באימפריה הביזאנטית־נוצרית והיה צורך בחומה שתגן על המבנים הדתיים שנוסדו בעיר ועל רבבות הצליינים שהגיעו אליה. נימוק מעשי לבניית החומה בתקופה זו התעורר גם עם פינויו של הלגיון העשירי מירושלים, בשלהי המאה השלישית לסה"נ. קטעי ביצור שונים לאורך החומה שוקמו בסוף התקופה הביזאנטית ובראשית התקופה הערבית הקדומה.

בחפירות ב. מזר בעופל נחשפה שכונת מגורים מרשימה מהתקופה הביזאנטית. בשכונה מבנים רבים בעלי סגנון תואם: חדרים רבים סדורים בשתי קומות סביב חצר מרכזית פתוחה. רבים מהחדרי הבתים רוצפו בפסיפסים. מבנה רחב מידות שנחשף מדרום לשער המשולש שימש אולי כאכסניה או לצרכים ציבוריים אחרים. חלק ממבני השכונה נהרסו בעת כיבוש ירושלים בידי הפרסים בשנת 614 לסה"נ. מבנים אחרים הוסיפו להתקיים לצד הארמונות האומיים שהוקמו בשטח העופל בסוף המאה השביעית ובראשית המאה השמינית, והם נפגעו יחד עם הארמונות ברעידת האדמה שהרסה את העיר בשנת 747 לסה"נ (ולפי דעה אחרונה כנראה בשנת 749 לסה"נ).

בגבעה הדרומית־מערבית – רובע ציון בתקופה הביזאנטית – הוקמו מבנים מאז

קמרוןות הניאה שנחשפו בחפירות הרובע

ראשית התקופה הביזאנטית. הרובע אוכלס עם פינויו של האזור על-ידי הלגיון העשירי הרומי. חפירות אביגד ברובע היהודי מעידות על קיומו של רובע מגורים צפוף במקום במהלך התקופה הביזאנטית, שהגיע לשיא פיתוחו האורבני עם בנייתם של רחוב הקרדו וכנסיית הניאה על-ידי יוסטיניאנוס בשלהי התקופה הביזאנטית (ר' אריאל 46).

שרידי רחוב הקרדו נחשפו בתוואי רחוב היהודים ברובע היהודי. רוחב הרחוב הוא כ-22 מ' ולאורכו הוצבו שני טורי עמודים שתמכו במעברים המקורים שמשני צידי המעבר המרכזי שנותר פתוח.

רחוב הקרדו נבנה בתקופה הביזאנטית כהמשך דרומי לרחוב הקרדו הרומי שהוקם בצפון העיר בתקופת אליה קפיטולינה, כדי לקשור לאורך ציר מרכזי אחד את שתי כנסיותיה החשובות של ירושלים הביזאנטית: כנסיית הקבר בצפון העיר וכנסיית הניאה שהקים יוסטיניאנוס בדרום. הקרדו נבנה בשני פרקי זמן שונים. ראשיתו כרחוב שנבנה בתקופה הרומית וחצה רק את חלקה הצפוני של אליה קפיטולינה (בעוד שמדרום השתרע בתקופה זו מחנה הלגיון העשירי). רק בתקופה הביזאנטית הוארך הרחוב דרומה, וחצה את הגבעה הדרומית-מערבית – עד לשער ציון.

בקצה הדרומי של הקרדו נבנה מכלול כנסיה מפוארת רחב ממדים שכונה "הכנסיה החדשה של מרים הקדושה אם האלוהים" ובקיצור "הניאה". מכלול הכנסיה ומפעל

בנייתה שנחשף בדרום הרובע היהודי תואם את תאוריו המפורטים של ההיסטוריון פרוקופיוס בן התקופה. שני מבנים מבטאים היטב את ממדיו, ופאר בנייתו של מכלול דתי זה: הכנסיה היתה מרשימה בממדיה (57x115 מ'), מדרום לה השתרע מבנה קמרונות גדול שהשתמר בשלמותו על תקרתו ובו נמצאה כתובת טיח המנציחה את מפעל הבנייה ומציינת את מקימו, הקיסר יוסטיניאנוס (ר' אריאל 46).

במצודה ובגן הארמני שמדרומה נחשפה סדרת מבנים בעלי אופי ציבורי דתי – כנראה מנזרים שהתקיימו בצפיפות באזור זה של רובע ציון בתקופה הביזאנטית. בחפירות שערך מ. ברושי בשנים 1971-72 בחצר המנזר הארמני "בית קיפא" שבהר ציון, נחשפו שרידי מבנה ביזאנטי נוסף ורחוב הנמשך מצפון לדרום. רוחבו היה 5.4 מ' – המידה הסטנדרטית שבה נסללו רחובותיה המשניים של ירושלים בתקופה הביזאנטית.

כמה קטעי ריצוף השייכים לשרידי רחוב הקרדו המשני (המזרחי) של ירושלים הביזאנטית המתואר במפת מידבא, נתגלו לאורך רחוב הגיא היורד משער שכם לאורך גיא הטירופיאון אל עבר שער האשפות שבדרום העיר. בשנים 1973-77 חשף מ. בן דב מחוץ לחומה הדרומית של העיר העתיקה, ממערב לשער האשפות, את הקטע הדרומי של הקרדו המשני (המזרחי). לאורך צידו המערבי של הרחוב נתגלה טור עמודים ומעברים חלולים – חנויות חצובים בסלע.

ברחוב הנוצרים נחשפו בשנת 1977 בידי ש. מרגלית ואחרים, שרידיו של רחוב מרוצף אבנים גדולות שנשלל בראשית התקופה הביזאנטית. מכלול כנסיית הקבר ושרידיה מתקופת קונסטנטינוס מראשית המאה הרביעית,

ריצוף מהתקופה הביזאנטית שנחשף ברחוב הנוצרים

פסיפס עם כתובת ארמנית, שנתגלה מצפון לשער שכם

זכו בשנות השישים והשבעים למחקר מעמיק כחלק משיקום המבנה, שעיקרו כיום הוא מהתקופה הצלבנית. מספר קטעי בנייה שנחשפו מלמדים על הכנסייה ובה ארבעה מבנים: האטריום של הבסיליקה (האטריום המזרחי), הבסיליקה (המרטיריון), האטריום של הרוטונדה (ה"גן הקדוש") והרוטונדה (אנסטזיס). שרידי יסודות הבסיליקה נחשפו ממזרח לקתוליקון שבכנסיית הקבר והם מאפשרים לשחזר את ממדיה המשוערים (40x58 מ'). מתחת לאפסיס של הקתוליקון נחשף קטע מהאפסיס של הבסיליקה הקונסטנטינית הפונה לכיוון הקבר במערב ולא מזרחה כמקובל. מוקד כנסיית הקבר היה הרוטונדה וקבר ישו במרכזה. שרידי קירות הרוטונדה המקוריים שרדו עד ימינו לגובה של כ-12 מ'. שברי עמודים שנחשפו בזמן השיפוץ מלמדים על צורתם. הם הקיפו את הקבר ותמכו את כיפת המבנה.

מצפון לעיר נוסד במאה החמישית רובע בעל אופי דתי נוצרי, ובו מנזרים רבים, כנסיות ואכסניות. הרובע התקיים גם בתקופה הערבית הקדומה ועד למאות השמינית והתשיעית. שרידי המבנים שעמדו באזור זה בתקופה הביזאנטית והמוכרים ממחקר העבר, שייכים לכנסיית סטפנוס הקדוש והקאפלות שבהן היו הפסיפס הארמני (פסיפס הציפורים) ופסיפס אורפיאוס.

בשנים 1990-92 נערכו מטעם רשות העתיקות, חפירות הצלה מקיפות מצפון לשער שכם, בעקבות עבודות הסלילה של כביש מס' 1. בחפירותיהם של ו. צפיריס, ד. עמית ואחרים נחשפו מכלולים גדולים של מבני דת, שכללו מנזרים ואכסניות ובהם קאפלות תפילה וחדרים מרוצפים בפסיפסים.

בחלקו הדרומי-מערבי של השטח נחשף מנזר ארמני מסוף התקופה הביזאנטית. המנזר הגיע לשיא פריחתו בתקופה הערבית הקדומה (מאות שביעית-תשיעית). הוא כלל כנסייה ואגף מגורים שבמרכזו חדר אירוח. ברצפתו העשויה פסיפס, שולב מדליון ובו כתובת הקדשה בארמנית: "אני אוסטת הכומר, שמתי את הפסיפס הזה. אתם,

הנכנסים לבית זה, הזכירו אותי ואת אחי לוקאס, לכריסטוס". כן נתגלו שתי מצבות אבן שבהן נחקקו כתובות בארמנית.

בכתף הינום חשף ג. ברקאי בשנים 1975-89 שרידים של כנסייה ביזאנטית מרוצפת פסיפס, המזוהה עם כנסיית "גאורגיוס הקדוש" הנזכרת בפרשת כיבוש ירושלים על-ידי הפרסים בשנת 614 לסה"נ.

בשנים 1989-1992 חשפו א. מאיר ור. רייך את שרידיו של מכלול בנייה מורכב מרחוב ולצידו חנויות מחוץ לחומה המערבית של העיר העתיקה ממול לשער יפו. במקום נחשף גם קבר חצוב בסלע ובחזיתו קאפלת קבורה מרוצפת פסיפס ומעוטרת בתמשיחי קיר מהתקופה הביזאנטית.

בחפירה שנערכה בשנת 1992 בשולי הכביש ירושלים – בית לחם, ליד מנזר מר אליאס, נחשפה כנסייה ביזנטית גדולה שצורתה מתומנת ולה רצפת פסיפס נאה. השרידים מזוהים עם כנסיית "קתיסמה", הנזכרת במקורות הנוצריים. היא נבנתה לפי המסורת במקום שבו נחה מרים אם ישו בדרכה לבית לחם.

אתרים שנחשפו בסביבות ירושלים

הפעילות הארכיאולוגית המקיפה שנערכה בירושלים ב-25 השנים האחרונות, לא פסחה על האזורים החקלאיים המקיפים את העיר. השרידים שנמצאו כוללים בעיקר

שרידי חווה חקלאית שנחשפו במלחה והר משואה ברקע

שרידי מנזר מהתקופה הביזאנטית שנחשפו בפסגת זאב

מבנים כפריים, אחוזות חקלאיות, מצודות, מנזרים ושרידי מתקנים חקלאיים שונים. הם מעידים על פיתוח ועיבוד אינטנסיבי של העמקים המקיפים את העיר. מערך כפרי צפוף זה היווה את העורף הכלכלי של ירושלים. מעניין הקשר בין העיר וישובה הכפרי. בתקופות שבהן הגיעה ירושלים לשיא התפשטותה, בסוף ימי בית ראשון ובתקופות החשמונאית, ההרודיאנית והביזאנטית, אנו עדים לפיתוח מואץ במרחב הכפרי של העיר.

בין האתרים החשובים שנחפרו בתקופה זו היו ישובים מתקופת הברונזה התיכונה בנחל רפאים ובמלחה, ישוב מתקופת ההתנחלות בשכונת גילה, ישובים מסוף ימי בית ראשון במלחה, חוות חקלאיות מתקופת בית שני בעיקר מצפון לעיר בתחום השכונות החדשות פסגת זאב ורכס שועפט, חווה חקלאית רומית בעין יעל ושרידי ישוב רבים מהתקופה הביזאנטית ובהם שרידי מנזרים בסביבות העיר ובעיקר מצפונה.

במקביל לחפירות בעיר ובסביבתה נעשה גם מאמץ לשמר את האתרים הנחפרים. בין האתרים המוכרים יותר הפתוחים כיום לציבור ניתן למנות את עיר דוד (שטח G ופיר וורן), העופל, הרובע היהודי (חומה רחבה, רובע הרודיאני, בית שרוף, קרדו), המצודה ומדרום לה בקו חומת העיר העתיקה, שער שכם הרומי, ואתרים מסביבות העיר כעין יעל ונחל רפאים ופסגת זאב שיפתחו לקהל בעתיד.

חקירת ירושלים מהתקופה המוסלמית ועד לסוף התקופה הצלבנית דן בהט

התקופה המוסלמית הקדומה (638-1099)

החל מ-1967 נתגלו שרידים חשובים הזורים אור על התקופה: בעיקר ראוי לציין את מכלול הארמונות שנתגלה מדרום להר הבית. בדומה לערים מרכזיות אחרות, שנפלו לידי המוסלמים, נבנו גם בירושלים מכלולים שכללו מסגד, בית אוצר, ארמון הח'ליפה ועוד. מאחר שבערים חשובות אחרות, כמו בדמשק, נעלמו המכלולים הללו שהיו צמודים למסגד, יש לגילוי המכלול בירושלים חשיבות מיוחדת בשמשו דוגמא שלמה ויחידה מתקופה כל כך קדומה (שלהי המאה השביעית וראשית המאה השמינית). התכנית האחידה וארגון המבנים בצמוד לרחובות המקיפים את הר הבית מעידים על תכנון קפדני. נראה שיש לייחס את הקמת המבנים ותכנונם לח'ליפה אל-ואליד (705-710).

המצודה (מגדל דוד) בגלגולה הנוכחי נבנתה בתקופה הנדונה. עד אז כלל המבנה ביצור חומה עבה ובו שלושה מגדלים מימי בית שני. בתקופת בית אומיה הוסיפו חומות דרומיות ומזרחיות וכן הפך המקום למתחם מבוצר. בנקודת המפגש של שתי החומות נבנה מגדל עגול, שדומים לו מוכרים לנו מאתרים אחרים בארץ – כמו ח' מפג'ר, למשל. גם ממצאים שנתגלו במקום, כמו עיטורים בטיח מכויר, מעידים על הפאר הרב שאיפיין אותו. נראה שלפחות במאות הראשונות של התקופה, חומות העיר היו אלו הביזאנטיות, אך במאה ה-11, בעקבות רעידת אדמה שהרסה את ביצורי העיר, נבנתה החומה מחדש. עקבותיה נתגלו בחפירות שנערכו בשנים 1972 ו-1979 לאורך החומה הצפונית.

התנוונות העיר הביזאנטית היתה תהליך ממושך. החפירות ברובע היהודי הראו, שהמסורת האורבנית לבניית העיר הביזאנטית נמשכה גם בתקופה המוסלמית, אך הקרדו, למשל, הלך והוצר במהלך התקופה עד שנתנוון. בתקופה הצלבנית הותקנו במקומו שני רחובות מקבילים הקיימים עד ימינו. יחד עם זאת, הרחובות הביזאנטיים המשיכו לשמש בעיקרם גם בתקופה המוסלמית.

בעת הכיבוש הצלבני לא נפגעו הבניינים הנוצריים, מלבד כנסיית הניאה, שנהרסה כנראה עם כיבוש העיר. גם הגשר הגדול ש"קשת וילסון", שולבה בו, נבנה בתקופה הנדונה כחלק ממכלול הר הבית.

התקופה הצלבנית

שער שכם: מן החפירות עולה, שאם כי שער שכם עצמו נהרס עם בניית השער העות'מאני, הרי נותר במבנהו בעיקר הביצור החיצוני – הברבקן. זה נבנה במאה ה-12

13, כעדות הממצאים. הכנסיה שהותקנה בשער הוקדשה למרים, אולי כשומרת השער.

בקישלה שמדרום למצודה, נתגלו לראשונה שרידי ארמון המלכים הצלבנים. נראה שהיתה זיקה ישירה בין המצודה לארמון, ואפשר שבגן הארמני נתגלו שוליו של ארמון זה. תגלית אקראי בחצר הקישלה מעידה, שהארמון הגיע עד לחפיר המקיף את המצודה.

בכיכר העיריה נערכו חפירות ארכיאולוגיות לפני התחלת הבנייה ונתגלו שרידי מבנה גדול עם אבני בנייה מהתקופה הצלבנית. הגיוני הדבר שזהו החלק העיקרי של בית החולים ע"ש לזרוס הקדוש, והחלק שליד מנזר נוטרדאם אינו אלא מבנה מאוחר לו. מן המקורות ידוע, שבמקום זה עמד הח'אן הגדול של ירושלים שנבנה בידי ביברס.

חפירות משרד הדתות: במהלך חקירת הגשר (האומיי), שחיבר את הר הבית עם הרובע היהודי של ימינו, הסתבר שבקטע אחד שלו, המצוי מעל ל"אולם החשמונאים", קבועים יסודות צלבניים של קאפלה קטנה. נראה שלפנינו יסודות כנסיית אגידיוס הקדוש, שעמדה על הגשר. כדי למנוע חסימת הגשר על-ידי אותו מבנה, הוא הוקם בצידו השמאלי (הצפוני) כמתואר במקורות. המבנה לא היה גדול (10x13 מ').

בשל העדר בתים פרטיים בירושלים בתקופה הצלבנית, נראה שהכיבוש הצלבני לא היה כרוך בהרס בתים. נהפוך הוא, הללו הועברו לרשותם של הכובשים החדשים שהחזיקו בהם עד סוף התקופה, ולכן לא שרדו בניינים צלבניים. סמוך לכנסיית הניאה נתגלה מבנה צלבני הבנוי בהידור רב. לפי תאורי עולי הרגל, עמדה כאן כנסיה בשם פטרוס בכבלים. לדעת הארמנים לעומת זאת, זוהי כנסיית סטפנוס הקדוש הארמנית המוזכרת במקורות התקופה.

כנסיית מרים של הר ציון היתה מהחשובות שבכנסיות ירושלים. היא נחפרה בעיקרה בראשית המאה, כאשר הוקמה במקום כנסיית הדורמיציון ותכניתה היתה ברורה. עתה, משהוסיפו הגרמנים אגף נוסף, נערכה במקום חפירה ארכיאולוגית חדשה ובה הסתבר, שהכנסיה המקורית היתה גדולה יותר מכפי שהניחו החוקרים. בחפירות נתגלתה פינתה הצפונית-מערבית וניתן עתה להגדיר את מידותיה ביתר דיוק.

גם הבנייה החילונית בעיר מוכרת עתה יותר מאשר עד לחפירות. חפירות אביגד הראו, שה"שוק למכירת הסחורות" הנזכר במפות מימה"ב מדרום לשווקים הצלבניים, הוא מדויק. ואכן, מדרום לשלושת השווקים ישנו שוק שלא היה ידוע קודם לכן, שנחשף בחפירות הרובע. שוק זה, שהוקם על שרידי הקרדו הביזאנטי, משמש גם כיום כשוק למכירת מזכרות והוא המפואר בין שווקי התקופה. בבדיקה שנעשתה בפינה הדרומית-מזרחית של שוק הירקות שברחוב דוד, הסתבר, שהוא הקדים את שלושת השווקים המרכזיים המוכרים עד היום (הקצבים, הבשמים, הבדים), שנבנו לאחר הקמתם של הבניינים האחרים.

חפירות המצודה לא הבהירו את הבנייה הצלבנית במקום. מקורות התקופה מרבים לספר על עבודות הבנייה במצודה, שהיתה ללא ספק מרכז מינהלי חשוב ומוקד לביצור העירוני. אלא שחורבנות תכופים במשך המאה ה־13 טשטשו את מראה המצודה אז.

מן הממצאים העיקריים במצודה יש להזכיר, כמובן, את "מגדל דוד", שעבר גלגולים רבים מאז. החלקלקה שמתחת למגדל היתה אף היא, לפי סגנון הסתות, מתקופה זו. בתוך המצודה נתגלו שתי אומנות רבועות וכן מעבר שחצץ בין חצר המצודה לחפיר המזרחי. נראה שגם הקיר הצפוני של חצר המצודה הוא מן התקופה הצלבנית. עוד עולה מהחפירות, שמגדל המסגד היה גורם חשוב בביצור המצודה והעיר בכלל, אך אין בידינו תכנית שלמה של המכלול.

החומה היחידה מן התקופה הצלבנית הידועה מן המקורות היא זו שבנו הטמפלרים מדרום להר הבית. אך חומה זו, שנתגלתה במהלך חפירות הכותל הדרומי, נהרסה במהלך התקנת האתר לביקורים ואין בידינו אלא צילום אוויר שלה. שתיקת המקורות ביחס לבניות ביצורי העיר והעדר ממצא ארכיאולוגי מתאים, מעידים, שהצלבנים לא עשו דבר לביצור העיר.

התקופה האיובית: מן הכתובות ידוע לנו שאל מלכ אל מעטם עיסא בנה ביצורים רבים בעיר וכן מבני קודש בהר הבית. מאפיין אותם השימוש הרב בחלקים ארכיטקטוניים צלבניים בשימוש משני.

לתקופה זו יש לשייך חלק מן הביצורים הצפוניים של העיר. נראה שהחפיר בכיכר צה"ל, וכן חומת העיר והמגדל שלידה, הם כולם מן התקופה האיובית, עובדה המוצאת את אישורה במקורות ההיסטוריים.

לפי המקורות ביצר צלאח א־דין את הר ציון והקיף אותו בחומות. ואכן, בתחומי בית הקברות הפרוטסטנטי שעל הר ציון נתגלו שרידי החפיר והמצוק המלאכותי הקשורים בביצורים אלו.

בחפירות קניון בגן הארמני נתגלה בניין שזוהה בידי החופרים כח'אן גדול. לפי תכנית הבניין נראה, שמדובר בבניין מינהלי כלשהו או אפילו קסרקטין גדול. יתכן שיש לקשור מבנה זה לביצורו של הר ציון, שהפך עם המבנה הזה ועם המצודה לחלק האדמיניסטרטיבי החשוב ביותר של העיר.

המצודה עברה שינויים ניכרים. נמצאה בה כתובת יחידה של אל מלכ אל עאדל, אחיו של צלאח א־דין, ונראה שמדובר בשיקומה של המצודה לאחר תקופת הצלבנים. המצודה נהרסה מספר פעמים על־ידי אל מאלכ אל מעטם עיסא, נבנתה מחדש על־ידי פרידריך השני (1229) ושוב נהרסה (1239). השרידים מן התקופה אינם ברורים, אך מציאת הכתובת, היחידה עד כה שנמצאה בירושלים של שליט זה, מעידה על פעילות רבה באזור.

האזור שממערב לירושלים

ומטרופולין ירושלים

ישראל קמחי

עד מלחמת ששת הימים שכנה ירושלים בקצהו של "פרוזדור" צר, מוקף משלושת עבריו בגבול עוין, שסגר עליה כאילו בצבת. כיוון ההתפתחות של העיר היה – מערבה. ואמנם מרבית המוסדות הלאומיים החשובים, כמו גם השכונות החדשות של שנות החמישים והשישים, נבנו בכיוון מערב: קרית יובל, קרית מנחם ועיר גנים, קרית הממשלה, מוזיאון ישראל, האוניברסיטה העברית, מוסד יד ושם בהר הזכרון, נבנו כולם במערב העיר, במרחק ניכר מהגבול, ככל שהדבר התאפשר.

מגמה זו מצאה את ביטוייה הקיצוני ביותר, עם הקמת בית החולים "הדסה" בעין כרם, במרחק של כ־7 ק"מ מערבה ממרכז העיר. זאת, לא במעט בצל הטראומה של בית החולים "הדסה" על הר הצופים, שרחפה על הבונים ודחקה בהם להתרחק מהגבול העוין מערבה. "יום אחד יהיה בית החולים במרכז העיר המתפתחת מערבה", נהגו להסביר לתיירים הנדהמים, שהופתעו למצוא את בית החולים המפואר בנוי לתלפיות באזור הטרשי והמרוחק.

מלחמת ששת הימים שינתה באחת את פני הדברים. הרחבת תחום שיפוט של העיר ב־1967, נעשתה בעיקר משיקולים פוליטיים ואסטרטגיים. סופחו אל העיר אותם החלקים שהיו בשלטון ירדן, שהיה בהם כדי להרחיק את הגבול העוין אחת ולתמיד. כדי לחזק את פאתי תחום השיפוט החדש, הוקפה העיר מכל עבר – למעט ממערב – בבנייה יהודית צפופה. בנייה זו באה גם כדי למנוע אפשרות חלוקתה מחדש של ירושלים. לעומת זאת, ממערב לירושלים, לא חלו שינויים, לא מבחינת תחומי העיר ולא בפיתוח האזור, שאף הוזנח במידה רבה. ממילא, מרבית המחקרים שדנו בגיאוגרפיה העירונית של ירושלים ותולדותיה מאז 1967, הוקדשו לשכונות החדשות ולבנייה בתחומי העיר המורחבת. ברם, כיום פוטנציאל זה מוצה כמעט במלואו, ומן הדין לשוב ולתת את הדעת לאזור שממערב לעיר, על ישוביו הרבים ובעיותיו.

* * *

מרחב ירושלים וסביבתה הוא אזור הררי המתחלק לכמה אזורי משנה. בחלק הסמוך לקו פרשת המים ניתן למצוא שטחים נוחים לפיתוח, אך ככל שמרחיקים ממנו מזרחה או מערבה, הופך התבליט משופע ומבוותר יותר. בשל מיעוט הגשם במזרח, השטח מדברי, מבוותר, מחורץ מבחינה טופוגרפית ואינו מיושב, ואילו במערב האזור ירוק, משופע ביערות וישובים חקלאיים. המבנה האורוגרפי משפיע על מערכות

הדרכים ומיקום הישובים. בשל קשיי התבליט לא פותחה במרחב מערכת דרכים ענפה. דרכים בכיוון צפון-דרום יש רק על קו פרשת המים, במרכזו, בבקעת הירדן ולרגלי מדרגות ההר הגבוה במזרח ובמערב. בשולי המרחב יש מספר דרכים בכיוון מערב-מזרח, אולם רק דרך מס' 1, המקשרת את ירושלים עם מישור החוף נסללה ברמה גבוהה. לאחרונה שופרו איכותו ומהלכו של כביש מס' 45 – במעלה בית – חורון והקשר אל שפלת החוף מצפון ירושלים השתפר בהרבה.

אזור ההר שממערב לירושלים משופע בצמחיה ובאתרי נוף וטבע. יש בו כ-14 קמ"ר שמורות טבע, כ-27 קמ"ר של גנים לאומיים ושמורות נוף, כ-24 קמ"ר יערות (בנוסף לשמורות טבע וגנים לאומיים). השטח החקלאי אינו גדול וכולל כ-4.5 קמ"ר שטחים מעובדים (בעיקר מטעים). עוד כ-7.5 קמ"ר הם שטחים בנויים (כולל שטחים פנויים בתחום הישובים). המשק החקלאי של הישובים באזור כולל, בנוסף לשטחי החקלאות המעטים שבהר, גם שטחים חקלאיים מרוחקים. בחלק מהמושבים נמצא גם את ענף הלול. בקיבוצים הוקמו מפעלי תעשייה ומפעלי נופש. בישובים אחרים תעסוקת חוץ היא מקור ההכנסה העיקרי.

מבחינה מינהלית כולל מחוז ירושלים את הערים ירושלים, בית שמש ומבשרת ציון ואת המועצה האזורית מטה יהודה. בכל המחוז התגוררו כ-600,000 נפש בסוף 1991 (כ-12% מאוכלוסיית המדינה). שטחו הכולל של המחוז הוא כ-627 קמ"ר.

ללא ירושלים מנתה אוכלוסיית המחוז 56,000 איש, מהם בבית שמש כ-12,000 נפש ובמבשרת ציון כ-3,000 נפש, ויתרם – בתחומי המועצה האזורית מטה יהודה. גבולות המועצה, שהיא הרביעית בגדולה בארץ, משתרעים ממערב לירושלים עד לקו לטרון – בקוע – טל שחר – תירוש – לוזית. בצפון ובדרום נושקים קווי הגבול ל"קו הירוק". גבולות המועצה האזורית חופפים למעשה את גבולות המחוז ללא הישובים העירוניים ירושלים, בית שמש והמועצה המקומית מבשרת ציון. בתחומי המועצה האזורית 66 ישובים ומוסדות והיא הגדולה במועצות האזוריות בארץ מבחינת מספר ישוביה. למועצה מגוון ישובים הכולל: 36 מושבים, 8 קיבוצים, 4 מושבים שיתופיים, 3 כפרים ערביים, 3 מרכזים כפריים, 5 ישובים קהילתיים ו-7 מוסדות פנימייתיים לרבות בתי חולים. האוכלוסייה המתגוררת בתחומי המועצה (כ-26,000 איש) הטרוגנית מאוד וכוללת כ-12% תושבים ערבים. היהודים נחלקים לחרדים, למסורתיים ולחילונים. גם הרכב התושבים מבחינת מוצאם והשתייכותם החברתית-כלכלית מגוון מאוד. באזור מתגוררים תושבים ותיקים כמו תושבי מוצא, קרית ענבים ומעלה החמישה ולצידם "עולים" של שנות החמישים מארצות רבות. להשלמת המגוון נוסד בתחומי המועצה גם ישוב המאוכלס נוצרים (יד השמונה). ישוב יחודי אחר הוא נוה שלום, שבו מתגוררים יחד יהודים וערבים.

ממערב לירושלים מתרחש תהליך איטי אך מתמיד של פירור. עד לפני שנים מועטות רוב הביקוש למגורים בירושלים היה בצפיפות עירונית ובצמוד לעיר, והלחצים לפיתוח מגורים פרווריים היו חלשים. הבעלות הציבורית על מרבית הקרקע במרחב, ההתיישבות החקלאית המאורגנת במסגרות מוסדיות קשיחות, יחד

עם הבקרה התכנונית החזקה יחסית, בלמו את הלחצים לפיתוח פרוורי. אולם הקשיים הגוברים במגזר החקלאי והאילוצים הנובעים מגידולה של ירושלים, הביאו לשינויים באזור ובשנים האחרונות הוא זוכה לתנופה מחודשת.

התפתחותה של ירושלים הביאה לצמיחת פרוורי מגורים עם מבנים צמודי קרקע וצורות ארגון שונות. המשותף להם הוא אובדן הצביון החקלאי והעובדה שרוב תושביהם עובדים בירושלים. התפתחות זו גורמת לאחרונה לפיתוח תעסוקה חלופית ביישובים, שכן המשק החקלאי לבדו אינו מסוגל לפרנס עוד את תושביו. בקיבוצים המודעות לנושא זה גבוהה יותר, ומזה שנים אין הם מתבססים עוד על חקלאות בלבד ומקימים מפעלי תעשייה, תיירות ונופש. המושבים ערוכים פחות לשינויים אלה. קשיי המגורים והתעסוקה של בני המושבים עלולים אף להחריף את הבעיה. בתנועת המושבים מדובר עתה בהכפלת המגורים של המושבים כדי להעמיד לרשות הבנים שאינם ממשיכים בעיבוד המשק החקלאי, חלקות קרקע לבניית בתים במתכונת "בנה ביתך". בהתחשב בשינויים אלו, אין ספק כי המשקים החקלאיים באזור עתידיים להצטמצם, בעוד שאוכלוסייתם תגדל. כתוצאה מכך, היישובים יהפכו לפרוורי מגורים, והתושבים יעבדו ברובם בירושלים.

עיור המטרופולין של ירושלים נסמך בעיקר על הדרכים המרכזיות: חלקו הגדול, יהודי ברובו, נסמך על דרך מס' 1 ובעתיד על דרך מס' 45 ממודיעין לירושלים דרך בית חורון וגבעת זאב. המשך עיורו של המרחב יחייב פיתוח מערכת דרכים ענפה ברמה גבוהה במיוחד, בסמוך לירושלים ובמרחב האמור להיות מצורף לעיר בעתיד הקרוב. כתוצאה ממבנה התבליט, רוב עתודות הקרקע הנוחות לפיתוח עירוני באזור ירושלים, מצויות ממזרח לעיר ומצפונה – בתחום יהודה ושומרון, אך גם ממערב לעיר אפשר לאתר שטחים לבנייה בהיקף של 20-30 קמ"ר. התמורות שהחלו סביב ירושלים, יואצו בקרוב, עם מיצוי עתודות הקרקע של העיר, והביקוש הגדל למגורים צמודי קרקע. כל אלה מחייבים הערכות מחודשת גם של המסגרות המוניציפליות. ממערב לירושלים, כנאמר לעיל, מספר רב של אתרים, ובהם שמורות טבע ונוף, שיש להימנע מלפגוע בהן, משום שהן משמשות כאתר הנופש המרכזי לאוכלוסיית הליבה של ישראל. כל פיתוח באזור חייב, על כן, להעשות בזהירות מרבית, תוך שמירה קפדנית על ערכי הטבע והנוף.

התחום הבין מטרופוליני שממערב לירושלים

ההתפתחויות הישוביות במרכז הארץ אינן פועלות בהכרח לחיזוק מעמדה של ירושלים. מזה תריסר שנים ויותר שולטת התפיסה של פיתוח אזורים למגורים ב"ציר הגבעות" סמוך למישור החוף. לפי קונספציה זו, הוקם הישוב כוכב יאיר סמוך לכפר סבא, ראש העין (מזרח) עוברת הרחבה מסיבית, מוקם הישוב שוהם והוקמו יישובים קהילתיים באזור מודיעין ממזרח ללוד ולרמלה. יישובים אלה יצורפו מאוחר יותר לעיר מודיעין, שאוכלוסייתה תגיע לעשרות אלפי תושבים. מרחב זה עשוי לקלוט אוכלוסייה מטרופולינית תל אביב, וכן למשוך אוכלוסייה ממרחב ירושלים.

התפתחות שניה, משמעותית אולי אף יותר לטווח ארוך, היא סלילת כביש רב קיבולת (מס' 6), שיעבור ליד הישובים העירוניים שיוקמו בעתיד סמוך לתוואי מסילת הברזל המזרחית. באזור לוד-רמלה תוואי הכביש מוסט מערבה אל הגבעות בסמוך לעיר המתוכננת מודיעין, ומצטלב עם כביש מס' 1, ציר ירושלים-תל אביב. מעצם טיבו, פיתוח נתיב תחבורתי עתיר קיבולת במקביל למטרופולין תל אביב ובקרבתו, משנה את הנגישות הכוללת לאזור, ואת המרכזיות של רשת התחבורה לטובת המרחב המטרופוליני של תל אביב. מידת השפעתו של עורק תנועה זה על ירושלים עשויה להיות בעייתית, על כל המשתמע מכך.

האזור שבו עתידים לחול מרבית השינויים כתוצאה מהתפתחויות ישוביות ותחבורתיות אלה, הוא התחום הבין מטרופוליני, הנמצא בתווך בין ירושלים לתל אביב, במרחק כ-40 ק"מ מכל אחת מהן. מדובר באזור הכלול במועצה האזורית מודיעין בצפון, מועצה אזורית גזר במרכז ומועצה אזורית מטה יהודה. זהו האזור שבו יורגשו מרבית ההשלכות של הפיתוח החדש, ושבן יתמקדו התוספות הקרקעיות השונות לפיתוח עירוני ותעשייתי.

השיפורים במערכות התחבורה במטרופולין תל אביב, וכן גידול האוכלוסיה והתפרסותה, יוצרים אפשרות לפרוס גם חלק מאזורי התעסוקה המטרופוליניים, ובמיוחד אזורי התעשייה. פיתוח כזה, אם יעשה בתחום החפיפה של אזור המטרופולין של ירושלים, עשוי לספק את הביקוש הצפוי במטרופולין של תל אביב ובה בעת לתרום לחיזוקה של ירושלים. אזורי תעשייה שיוקמו בתחום החפיפה, יימצאו במרחק קצר מתל אביב ויהנו מהשרותים המגוונים שמטרופולין תל אביב מסוגל לספק להם ומן הקרבה לנמל התעופה בן גוריון ולנמל אשדוד. בה בעת הם יימצאו במרחק נסיעה סביר משכונות המגורים המערביות של ירושלים ויוכלו לספק לתושביה תעסוקה. העמדת אזורי תעשייה בין מטרופוליניים אלה תחת שלטון מוניציפלי מיוחד שלירושלים יהיה בו חלק, תאפשר לעיר ירושלים השפעה על פיתוחם וניהולם, והפקת תועלת מהכנסותיהם.

המרחב המטרופוליני של ירושלים

אברהם שבות

ירושלים, העיר הגדולה בארץ, משמשת כיום גם מרכז למרחב מטרופוליני גדול. גבולותיו הם מנחל שילה בצפון ועד דרום הר חברון בדרום, מבית שמש במערב ועד לבקעת הירדן וים המלח, במזרח. הגבולות מתבססים על יחסי גומלין וקשרים בין ירושלים לסביבותיה, בנושאים כמו תחבורה ציבורית, כלכלה, ובמיוחד יוממות עובדים אל העיר, מערך שרותים וקשרים תרבותיים ומינהליים.

להוציא שטחים קטנים במערב נפת רמאלה ובדרום מערב נפת חברון, חופף מרחב ירושלים את האזור הנמצא תחת שלטון צבאי, בנפות רמאלה, בית לחם, חברון והחלק הדרומי של נפת ירדן (עד פצאל בצפון).

בשטח שעליו חלה הריבונות הישראלית, מקיף המרחב את מחוז ירושלים וכולל את השטח המוניציפאלי של העיר ירושלים, את שטח המועצה האזורית מטה יהודה (להוציא שטח קטן במערב) ושטחי המועצות המקומיות בית שמש ומבשרת ציון.

בתחום ההשפעה הנזכר מצויים כיום 135 ישובים יהודיים ו־200 ישובים ערביים. בשנות השבעים החלה ירושלים לתפקד כמרכז לאזור מטרופוליני ערבי ורק בשנות השמונים, כאשר החלה תנופת התיישבות יהודית רבת היקף ביהודה, בנימין ושומרון נשתנתה התמונה והעיר החלה לתפקד גם כמרכז לישובים יהודיים. לפי התכנית, יכלול המרחב המטרופוליני של ירושלים בעתיד למעלה משני מיליון תושבים, כמחציתם ערבים.

מעמדה המרכזי של ירושלים לאורך הדורות נובע מחשיבותה ההיסטורית והדתית, שהתפשטה הרבה מעבר לתחום הגיאוגרפי שלה. במרבית תולדותיה היתה ירושלים מרכז השלטון, בירת המחוז, ובתקופות מסוימות גם בירת הארץ.

במרוצת המאה ה־19 ועד סוף שנות העשרים של המאה הנוכחית, היתה ירושלים העיר הגדולה בארץ־ישראל. תל אביב, שנהנתה מיתרונות גיאוגרפיים כלכליים של עיר השוכנת במישור ליד חוף הים, במרכז הארץ ובלב אזור ההתיישבות היהודית החדשה, תפסה את מקומה של ירושלים כעיר הגדולה מסוף שנות העשרים, וירושלים היתה לעיר השניה בגודלה עד קום המדינה. משנת 1948 ועד 1967 היתה ירושלים לעיר השלישית בגודלה לאחר תל אביב וחיפה.

סביב ירושלים לא התפתחה התיישבות יהודית חדשה של ממש. עד שנת 1947, קמו סביב ירושלים רק 14 נקודות יהודיות קטנות. הנסיונות המעטים של בני קהילת ירושלים להקים ישובים חקלאיים סביבה לא נשאו פרי, ודומה שההתיישבות היהודית החדשה פסחה על העיר וסביבותיה.

במלחמת העצמאות הפכה ירושלים מעיר גדולה ומרכזית, לשתי ערי ספר חסרות

חשיבות. בעקבות המלחמה נהרסו הישובים היהודיים המעטים מצפון, ממזרח ומדרום לירושלים. ב"פרוזדור ירושלים" שממערב נותרו חמישה ישובים יהודיים על מכונם, ובדרום העיר נשאר בידי ישראל קיבוץ רמת רחל.

35 כפרים ערביים ממערב, שמנו יחדיו כ-30,000 נפש נעזבו, ופרוזדור ירושלים היה לאזור ריק יחסית עם חמישה ישובים יהודיים וכפר ערבי אחד, אבו גוש. תוך זמן קצר, עד שנת 1957, אוכלס האזור והוקמו בו 28 ישובים יהודיים נוספים, מהם שני ישובים עירוניים. ישובים אלה, שמספר תושביהם היה קטן בהרבה ממספר האוכלוסיה בכפרים הערביים שנעזבו, יצרו רצף של ישובים יהודיים מירושלים למישור החוף, שנועד להגן על הדרך לירושלים. המרכז העירוני של ישובים אלה היה בירושלים.

ברם, ירושלים נותרה "עיר קצה", שנאבקה על מקומה וחשיבותה בהיררכיה העירונית. למרות קשייה, הוחלט בתחילת שנות החמישים, להכריז על ירושלים כבירה ישראל, ונעשה רבות לפיתוחה.

לאחר 1967

לאחר מלחמת ששת הימים אוחדה ירושלים מחדש, בוטלו הגבולות ותחומיה המוניציפאליים הורחבו עד נמל התעופה עטרות בצפון, והיא שימשה שוב כעיר ראשה בשדרת ההר המרכזית.

מיד לאחר מלחמת ששת הימים, הוחל בבנייה נרחבת בירושלים. חשוב היה לשמור על יחס קבוע בין אוכלוסיה יהודית (כ-75%) לאוכלוסיה לא יהודית (כ-25%). תוך שנים מעטות הוקמו שכונות חדשות סביב ירושלים הוותיקה, כ"רמות אשכול" ו"נווה יעקב" בשנת 1968, "רמות", "גילה" ו"מזרח תלפיות" בשנים 1970/71.

במרוצת שנות השבעים והשמונים גדלה העיר והתרחבה. חלק מהשכונות החדשות, שמבחינה מוניציפאלית שייכות לירושלים, מהוות בעצם "שכונות מגלש" המתפקדות כפרוורי שינה ותעסוקה לתושבים בגלעין העיר.

איחוד העיר ותנופת הפיתוח יצרו מקורות תעסוקה חדשים וביקוש נרחב לידיים עובדות. הנהנית העיקרית מכך היתה האוכלוסיה הערבית במרחב, שנהרה לירושלים מחברון בדרום ועד לרמאלה בצפון.

בסביבות ירושלים היתה בנייה ערבית נרחבת. במרוצת שנות השבעים נבנו בעירות ובכפרים סביב ירושלים כ-6,000 מבנים חדשים. רובם בנייה פזורה על שטחים גדולים ללא תכניות מתאר. בנייה כזו מאפשרת תפיסת שטחים נרחבים על-ידי מספר מועט יחסית של מבנים ומשפחות. בכך אמנם מקשים על ההתיישבות היהודית במרחב אבל גם מונעים ביצוע תכניות פיתוח של מערכות כבישים ותשתיות, דבר המקשה לספק שירותים לאוכלוסיה הערבית.

בשנות השבעים החלה העיר המורחבת לתפקד כמרכז לאזור מטרופוליני. התהליך התבטא בכמה תופעות: רצף בנייה מרמאלה בצפון ועד מדרום לבית לחם; יוממות אל המרכז המטרופוליני לתעסוקה ולמסחר; התפתחות שכונות

חיצוניות וערי לוויין המתפקדות כפרוורי שינה, בעוד שמקורות התעסוקה נמצאים בעיר המרכזית.

ישובים כפריים כגון מבשרת ירושלים, מוצא, אבו גוש, עמינדב, שואבה, שועפט, א-רם, אל-עזריה ועוד הפכו לישובים עירוניים למחצה. היוממות גרמה למעבר מכפרים ועיירות ערביים רחוקים אל המרכז המטרופוליני. במרחב ירושלים היתה הגירה כזו במיוחד מאזור הרי חברון. לעומתם תושביה הוותיקים של מזרח ירושלים יצאו אל מחוץ לעיר כדי לשפר את תנאי מגוריהם, ואולי גם כדי ליהנות ממסים נמוכים יותר. בקרב האוכלוסיה היהודית מתרחשת תנועה של יציאה מהמרכז אל פרורי המגורים, אל ישובים ותיקים בפרוזדור ואל השכונות החדשות סביב העיר הוותיקה.

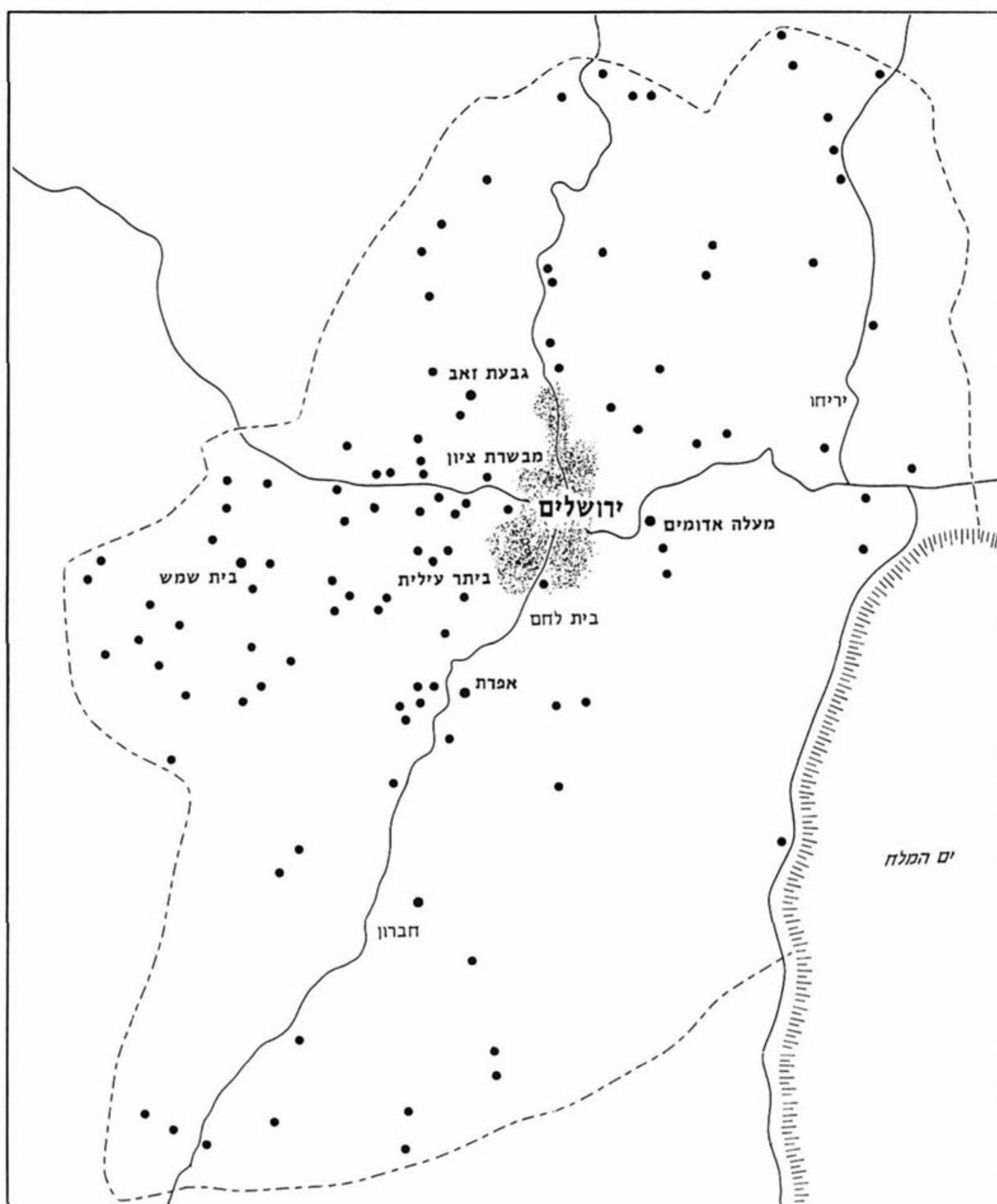
ירושלים המאוחדת, עם רוב יהודי גדול (כ-73%), חזרה בשנות השבעים לתפקד כמרכז למרחב השפעה גדול שרוב תושביו ערבים. רק בתחום ה"פרוזדור" לשעבר ממערב לעיר, היה ריכוז של אוכלוסיה יהודית ב-51 ישובים ובהם כ-25,000 נפש (לעומת כ-300,000 נפש בכ-200 כפרים וישובים עירוניים ערביים במרחב ירושלים כולו).

ההתמודדות עם הליכי הפיתוח וההשתנות המהירים, הבעיות הפוליטיות והתמורות הדמוגרפיות, העלו גישות ותפיסות שונות באשר לאופן ההתייחסות לירושלים המאוחדת ולמרחב השפעתה. יש שדגלו בפיתוח העיר ירושלים בלבד, ואחרים העדיפו ירושלים מטרופולינית גדולה עם ישובים יהודיים רבים סביבה. לזיכרון היו שותפים מתכננים, אנשי אקדמיה, מקבלי החלטות ופוליטיקאים. חילוקי הדעות הצמיחו הצעות ותכניות רבות ושונות.

אלו שגרסו שיש להתמקד בפיתוח ירושלים עצמה טענו, שפיתוח מרחבי יבוא על חשבון פיתוח העיר. תושבי הישובים החדשים יבואו מירושלים, והיחס בין אוכלוסיה ערבית ליהודית יורע. גידול העיר יעצר, ותושבי הישובים החדשים יפתחו מקורות פרנסה חלופית ללא קשר לירושלים.

הגישה של פיתוח המרחב והעיר כאחד טענה, שעל מנת שירושלים תהיה עיר יהודית, עליה להיות מרכז לאזור נרחב מיושב יהודים ולא רק ערבים. האוכלוסיה בישובים החדשים תישען על העיר מבחינה כלכלית, מנהלית ותרבותית ותתרום לכלכלתה ולפיתוחה. חלק מתושבי ישובי הפריפריה יגיעו מרחבי הארץ ולא רק מירושלים. בישובים יתיישבו תושבים שאחרת היו עוזבים את ירושלים למקומות רחוקים, והאוכלוסיה היהודית סביב העיר תתרום לבטחונה. עוד טענו, שירושלים המוקפת ישובים יהודיים, תשמש בעתיד מוקד משיכה לקליטת אוכלוסיה בעיר, שפרנסתה על שרותים לישובי הסביבה. יש שהדגישו את העניין המדיני וטענו שלהתיישבות יהודית במרחבי יהודה ובנימין ערך בפני עצמו, גם אם עלולה להיות פגיעה באיכלוס ירושלים העיר.

הבדלי ההשקפות לא הוכרעו, והמציאות בשטח היא שקבעה: עד שנת 1975 היתה ההתיישבות היהודית במרחב ירושלים (למעט שכונות ירושלים), מעטה. מדרום

ישובי המטרופולין של ירושלים
 --- גבול המרחב המטרופוליני ● ישוב יהודי

לירושלים קמו שלושה ישובי גוש עציון וקרית ארבע, בבחינת "החזרת עטרה ליושנה". במזרח, בבקעת הירדן, הוקמו בתחום המרחב תשעה ישובים כחלק מ"תכנית אלון".

ישובים חקלאיים אלה (להוציא קרית ארבע, אלון שבות ומעלה אפרים) לא שינו את התופעה של תפקוד ירושלים כעיר יהודית ללא עורף יהודי. השינוי התחולל בהדרגה משנת 1975, כאשר החלה תנופת ההתיישבות ברחבי יהודה ושומרון. תחילתה בגרעין אלון מורה, ובעקבותיו התארגנו קבוצות נוספות להתיישבות באזורי יהודה ובנימין. קבוצות אלו ראו בירושלים את המרכז העירוני של ישובם. בעקבות לחצים חוץ ממסדיים נוסדו בשנת 1975 הישוב עופרה מצפון לירושלים

ומעלה אדומים ממזרח. בשנת 1977 הוקמו גבעון, בית חורון, בית אל, מצפה יריחו וחלמיש. משנת 1975 ועד שנת 1991 קמו במרחב ההשפעה של ירושלים בבנימין (נפת רמאללה) 27 ישובים, ביהודה (נפות בית לחם וחברון) 26 ישובים ובבקעת הירדן (נפת יריחו) 8 ישובים, ובסך הכל 61 ישובים יהודיים, 12 מהם עירוניים ויתרם ישובים קהילתיים. יחד עם 13 הישובים הוותיקים יותר, יש מדרום, מצפון וממזרח לירושלים 73 ישובים יהודיים. עם 54 ישובי הפרוזדור יש במרחב ההשפעה של ירושלים 126 ישובים יהודיים, בהם כ־115,000 נפש, המאורגנים בשבע מועצות מקומיות ובשש מועצות אזוריות.

תוך 17 שנה התפתחו סביב ירושלים שלושה מעגלים של ישובים עירוניים בתפרוסת רחבה. תהליך שכרגיל דורש עשרות שנים, התרחש בצורה מואצת ביותר, כתוצאה מתאום בין השקפות פוליטיות אידיאולוגיות, לחצים מ"למטה" וצרכים ושאיפות של האוכלוסיה לפירוור מורחק.

את המעגל הראשון מהוות השכונות החיצוניות של ירושלים (הכלולות בשטח המוניציפאלי של העיר), שהוקמו בשנות השבעים, כמו גילה, רמות, נווה יעקב, פסגת זאב ומזרח תלפיות. המעגל השני, במרחק של עד כ־10 ק"מ מהעיר, כולל את מבשרת ציון, מוצא, הר אדר וגבעת זאב (במערב), את כוכב יעקב, אדם, פסגות ועלמון (בצפון), את מעלה אדומים וקידר (במזרח) ואת אפרת, בית"ר ואלון שבות (בדרום). המעגל השלישי כולל את בית שמש במערב, עלי, שילה ובית אל בצפון, וקרית ארבע בדרום.

חמישה מישובים אלו: מעלה אדומים, אפרת, גבעת זאב, קרית ארבע ומבשרת ציון, הינם כבר היום ערי לוויין של ירושלים המצטרפות לערי הלוויין הוותיקות כבית שמש, רמאלה, אל בירה, יריחו, בית לחם, בית ג'אלה וחברון. ישובים נוספים יתפתחו בעתיד לעיירות ולשכונות עירוניות ויצטרפו למעגל ערי הלוויין של ירושלים. הן ערי הלוויין והן הישובים הקהילתיים קשורים ותלויים בכל התחומים בירושלים. להתיישבות החדשה השפעה רבה על אופי המרחב והפיכתה של ירושלים לעיר מטרופולינית המוקפת ערים יהודיות וערביות כאחת.

לראשונה בעת החדשה מתפקדת בירת ישראל כמרכז כלכלי, תרבותי ומינהלי למרחב גדול מיושב יהודים, התורם לחיזוקה הכלכלי והבטחוני. בכך בטלה האנומליה של עיר יהודית, המהווה מרכז מטרופוליני, למרחב ערבי בלבד.

מבחינת ההתיישבות היהודית, השינוי הוא מהותי, אלא שעדיין האוכלוסיה הערבית היא הדומיננטית. אומדן האוכלוסיה הערבית במרחב ההשפעה של ירושלים בשנת 1990 הוא כ־566,000 נפש, כלומר, פי חמישה ממספר היהודים, המהווים רק 16.8% (כ־81,000 נפש).

הפער הנזכר קטן בצורה משמעותית כאשר מוסיפים לחישוב את תושבי העיר ירושלים ושכונותיה, שמנו בשנת 1990 כ־507,000 נפש, מהם 72% (365,000) יהודים, ו־28% (142,000) ערבים. כלומר, במרחב המטרופוליני של ירושלים, כולל העיר, כ־708,000 ערבים וכ־480,000 יהודים. האוכלוסיה היהודית במרחב מהווה אפוא כיום

כ־40% מכלל תושבי המרחב. על פי ההתפתחויות מאז איחוד ירושלים בשנת 1967, אפשר לשער שבעתיד התמונה תשתנה ושתי האוכלוסיות ישתוו בגודלן. לפי הערכת המינהל האזרחי ביו"ש, עד שנת 2005 תגיע האוכלוסיה הערבית באזור ל־830,000 נפש.

תכניות המתאר של הישובים היהודיים הקיימים במרחב מאפשרות איכלוס של כ־350,000 נפש. פוטנציאל ההתיישבות היהודית במרחב, לפי תכניות פיתוח אזוריות של משרד הבינוי והשיכון הוא כ־850,000 נפש. במרוצת 15 השנים האחרונות התיישבו בתחום ההשפעה של ירושלים כ־85 אלף יהודים. אם ב־15 השנים הבאות, תהיה התיישבות דומה בהיקפה, יהיו במרחב לכל הפחות כ־250,000 יהודים (הפוטנציאל ההתיישבותי גדול בהרבה).

בשנים 1967–1990 הכפילה ירושלים את מספר תושביה. אם היא תמשיך לגדול באותו קצב, תהיה אוכלוסייתה בשנת 2005, כ־900,000 נפש. בהנחה שהיחס בין יהודים לערבים בעיר, ימשיך להיות כפי שהוא מאז שנת 1967, יהיו בירושלים בשנת 2005, כ־260,000 ערבים וכ־640,000 יהודים.

מכאן, שלקראת שנת 2010 יהיו במרחב המטרופוליני של ירושלים כ־1,090,000 ערבים ולכל הפחות כ־890,000 יהודים, ובסך הכל כ־1,980,000 נפש.

תחומי המרחב המטרופוליני

הגדרת גבולות המרחב אינה חד משמעית, וקריטריונים שונים קובעים תחומים שונים. התחום הרחב ביותר הינו הגבולות המינהליים הכולל את נפות רמאלה, יריחו, בית לחם וחברון (באזור הממשל הצבאי) ומחוז ירושלים (בתחום מדינת ישראל שלפני 1967). אמנם הגבולות המינהליים הם הנוחים ביותר להתייחסות סטטיסטית ואחרת, אבל מתברר שמרחב ההשפעה של ירושלים אינו כה רחב.

במערב ובצפון־מערב ההשפעה של גוש דן דוחקת את השפעת ירושלים מזרחה. המורדות המערביים של הרי בית אל וכן הישובים שממערב לקו בית שמש-שער הגיא קשורים יותר לגוש דן. קו מחצית הדרך בין תל אביב לירושלים קובע את גבול ההשפעה הירושלמית במערב באופן נוקשה.

בצפון תואם גבול נפת רמאלה (נחל שילה) את גבול ההשפעה. במזרח הגבול המדיני עם ירדן עוצר את השפעתה של ירושלים. צפון הבקעה ומרכזה (אזור מעלה אפרים) קשורים לצפון או לגוש דן בעזרת כביש חוצה שומרון, ולא לירושלים, כפי שהיה בעבר.

בדרום, קו מחצית הדרך בין ירושלים לבאר שבע אותר מדרום לחברון. אלא שהישובים היהודיים, המאורגנים במועצה אזורית הר חברון, שהיו בעבר הקרוב קשורים לקרית ארבע ולירושלים, גוברת כיום זיקתם לבאר שבע. לעומתם הישובים הערביים בהר חברון קשורים לחברון כמרכז משני ולירושלים. רבים היוממים מאזור זה לירושלים. לכן בדרום יש להתייחס לגבול הדרומי של נפת חברון ומועצה אזורית הר חברון כגבול הדרומי של המרחב המטרופוליני של ירושלים.

תופעה מעניינת היא ההבדל בין תחומי הזיקה של הישובים היהודיים והערביים אל ירושלים. מתברר, שהתחום היהודי הקשור לירושלים נרחב במידה ניכרת מהתחום הערבי. העובדה בולטת במיוחד בתחומי השרות של התחבורה הציבורית הערבית והיהודית, כאשר תחום השרות היהודי רחב בהרבה מזה הערבי.

הקמת הישובים היהודיים סביב ירושלים הרחיבה והעמיקה את תחומי ההשפעה של העיר, הן מבחינת גודל המרחב המטרופוליני והן בתיפקוד העיר כמרכז מטרופוליני. אפשר להעריך שככל שאורח החיים הערבי יהיה מודרני יותר והדרישה לשרותי עיר גדולה תתרחב, יגדל תחום ההשפעה של ירושלים גם במגזר הערבי ויגיע בסופו של תהליך לגודל המרחב במגזר היהודי. פעולות אדמיניסטרטיביות יכולות לזרז או לעכב את התהליך.

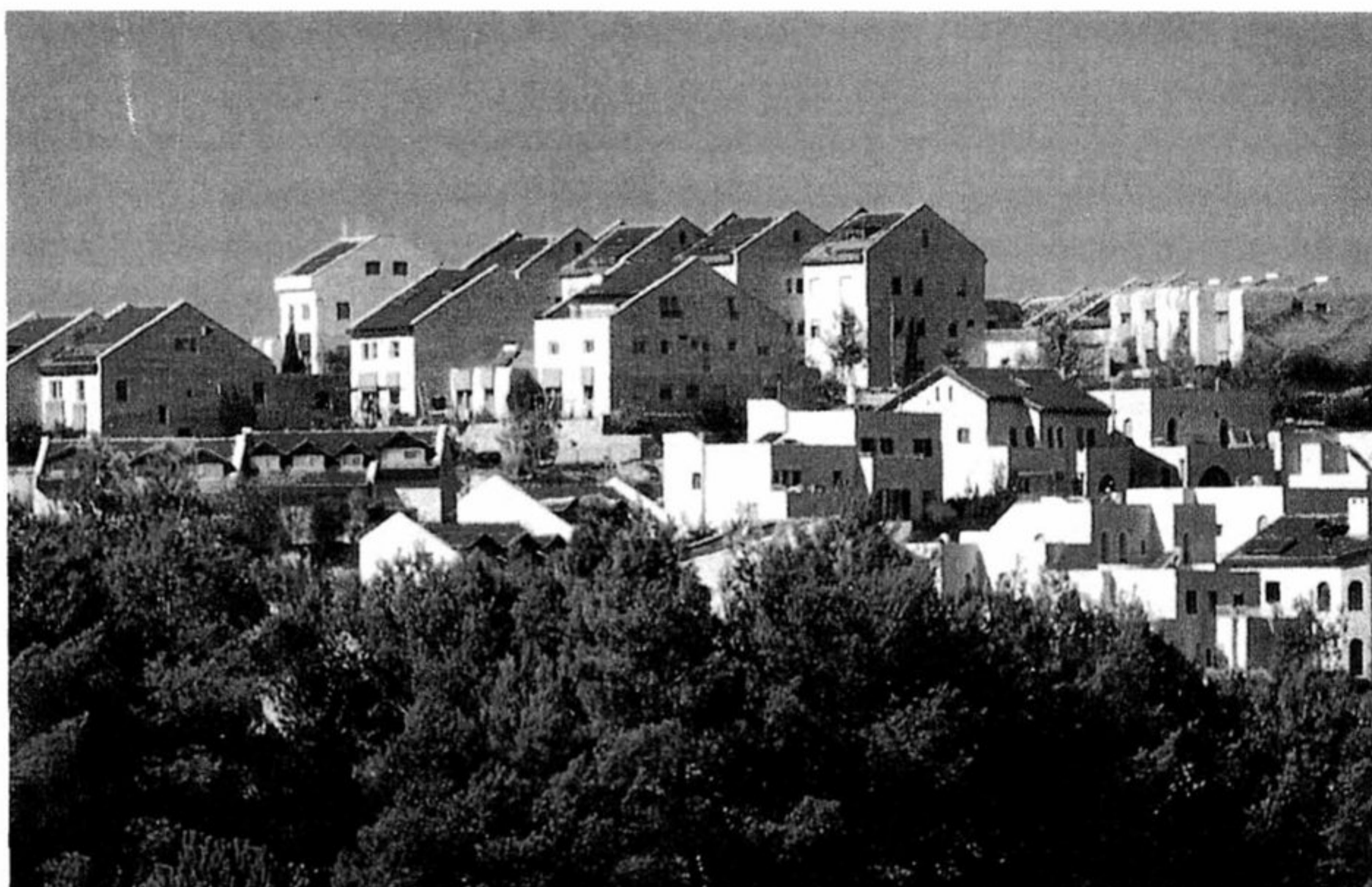
בתכנון הפיתוח העתידי של אזור המטרופולין יש לקחת בחשבון את גודל האוכלוסיה החזוי במרחב ובעיר עצמה ואת הצורך לשמור על מרכזיותה של ירושלים. חשוב יהיה לחזק את מערך התחבורה אל העיר מדרום, ממזרח ומצפון – הכיוונים שבהם אין מרכז מטרופוליני מתחרה. יש לדאוג שלא יהיה ביזור בשרותי מינהל ומסחר. מקורות פרנסה ניתן לפתח גם בפריפריה במידה כזו שתשאיר את ירושלים כמרכז תעסוקה חשוב. בתחום הבינוי הרי שהתחרות בין המגזרים הערבי והיהודי, על השליטה במרחב, היא הדומיננטית.

הבנייה הערבית הפזורה והדלילה ללא תכנון מרכזי, והתפשטות הישובים הקיימים, יוצרים רצף בנוי על מרחבים גדולים. בהנחה שיש חשיבות לתפקוד העיר כמרכז לאוכלוסיה יהודית במרחב, יש להמשיך בפיזור ישובים יהודיים במרחב כולו, במקביל לפיתוח מרכזי משנה עירוניים במעגלים סביב ירושלים.

התגובה לבנייה הפוליטית הערבית היא העמקת והרחבת רצפי בנייה יהודיים ממערב למזרח שימתנו את רצף הבנייה הערבית, מביר זית בצפון ועד בריכות שלמה בדרום.

הרחבת גוש עציון ויצירת רצף בנייה יהודית דרך אפרת לאזור תקוע, ימנעו התלכדות הבנייה הערבית של אזור חברון וחלחול עם הבנייה באזור בית לחם. יש להרחיב את הפרוזדור היהודי ממבשרת ירושלים וגבעת זאב דרך ירושלים רבתי ומעלה אדומים לכיוון יריחו, במיוחד על-ידי הרחבת ירושלים מזרחה, כדי לקטוע את רצף הישובים הערביים.

בדיון על תכניות פיתוח ירושלים והמרחב, הועלתה הסוגיה האם ירושלים תפתח לעיר גדולה או שרצוי שתשאר עיר בינונית בגודלה ובתפקודה. יש שתמכו, בגלל אופי העיר ומיקומה באזור הררי על גבול המדבר, בהקפאת הפיתוח, ותכנון ירושלים כעיר בינונית. נראה, שההתפתחויות המרחביות, הישוביות, הכלכליות והמדיניות, יתרמו לגידולה של ירושלים לעיר גדולה ומרכז מטרופוליני פעיל לאוכלוסיה של כשני מיליון, יהודים וערבים, ובהתאם לכך יש לתכנן את העיר והמרחב המטרופוליני שלה.

ערי המטרופולין

אפרת

אפרת, בירת גוש עציון שמדרום לירושלים, נוסדה בראש חודש ניסן תשמ"ג 15.3.83. הרעיון העיקרי, שהנחה את היוזמים, היה להקים ישוב עירוני פתוח בין גוש עציון לירושלים, שימשמש גשר בין ההתיישבות היהודית בגוש עציון לבירת ישראל.

באפרת כ-4,000 תושבים (כ-750 משפחות). בשנת 1993 ייקלטו בעיר 120 משפחות נוספות והיא תמנה כ-5,000 נפש. בשלב הסופי תמנה אפרת כ-30,000 תושבים.

הישוב מאופיין באוכלוסיה צעירה ואיכותית, המורכבת ברובה מבני הארץ ומגרעיני עליה מארה"ב ומדרום אפריקה.

בתכנון העיר ניתנה תשומת לב מרובה להפרדה בין אזורי המגורים לאזורי מסחר ותעשייה. אזורי המגורים נבנו כרצף שכונות, המתוכננות בהתאם למגמות חברתיות של עיר פתוחה. השכונות בנויות על שבע גבעות, כשמות שבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל: רימון, תאנה וגפן המאוכלסות, גבעת הדקל, אשר הוחל עתה באיכלוסה, וכן זית, תמר ודגן, אשר נכללות בתכנית המתאר של העיר. כל גבעה מהווה שכונה, עם מרכז מסחרי ותרבותי משלה.

למעלה: אפרת בצילום מ-1992

העיר אמורה להשתרע עד בריכות שלמה – מרכז מפעל אמות המים הקדומות לירושלים. פרויקט סלילת הכביש המהיר, ירושלים-גוש עציון (כ־12 דקות נסיעה), נמצא בעיצומו, ועם השלמתו הוא יקרב את אפרת לירושלים. התכנון החדשני והמתקדם, כולל סלילת כבישים ראשיים ושבילים להולכי הרגל, פינות גן, פיתוח פינות נוי ציבוריות ומגרשי משחקים לילדים. הבנייה מאופיינת בקוטג'ים, בתים חד קומתיים ובתים מדורגים בתכנון אורבני מתקדם, שנועד לשמור על צביון המקום. באפרת פועל מרכז מסחרי חדיש ובו סופרמרקט וחנויות, העונים על צרכי התושבים. במקום מתוכנן אזור תעשייה שיכלול מרכז לתעשיות עתירות ידע.

מעלה אדומים

מעלה אדומים נמצאת 7 ק"מ מזרחית לירושלים על הדרך ירושלים-יריחו. היא הגדולה בישובי יהודה ושומרון והעיר הקרובה ביותר לירושלים. מעלה אדומים הוכרזה באוקטובר 1991 לעיר, והיתה הראשונה בין ישובי יהודה ושומרון שזכתה למעמד זה. במעלה אדומים 3,700 משפחות, שהן 16,000 תושבים. במהלך החודשים הקרובים תגדל אוכלוסייתה לכ־20,000. לפי תכנית המתאר תמנה העיר כ־50,000 תושבים (כ־10 אלפים יח"ד).

בניין העיר תוכנן בקפידה, תוך התחשבות בשיקולי אקלים, טופוגרפיה, נופים ובטחון. בסקר שנערך לאחרונה בנושא יוקרת דיור ואיכות חיים, דורגה מעלה אדומים במקום השלישי מתוך 60 ישובים עירוניים בישראל (מקדימות אותה רק קרית טבעון ורמת השרון). מעלה אדומים משתרעת על כ־50,000 מ"ר, הכוללים אזורי מגורים, שטחי ייעור, אזור תעשייה, אזורי נופש ושטחים אחרים. העיר ממוקמת על המדרגה העליונה של מדבר יהודה בגובה 450 מ', בעוד שאזור התעשייה נמצא בגובה 250 מ'.

העיר פרושה על שלוחת הר רחבה שכיוונה הכללי דרום-צפון ולה ארבע שלוחות בת, המתחברות אליה כ"אצבעות כף יד" (הצורה הפיסית של העיר במבט על).

במרכז "כף היד" נמצאת הכניסה לעיר והשרותים העירוניים, המרכז המסחרי, מוסדות התרבות, המינהל והשרותים הממלכתיים, בנוסף לתיפקודים אזוריים כגון תיירות ונופש המשרתים גם את תושבי האזור. על "אצבעות כף היד" ממוקמות שכונות המגורים.

במעלה אדומים מגוון סגנונות בנייה. קיימת המנועות מכוונת מבנייה סטנדרטית של שיכונים ובניינים רבי קומות. למעלה מ־90% מהמגורים הם מבנים של עד שלוש קומות בלבד. למעלה מ־40% מהמבנים הינם עד שתי קומות בלבד. ככלל, הבנייה נמוכה ומדורגת וצמודת קרקע, ומשתלבת היטב בנוף.

כדי להשיג נגישות ברכב תוך אבטחת בטחון הולכי הרגל, תוכננו מערכות הדרכים באופן שהכביש הראשי – כביש הטבעת, סובב את אזורי המגורים ומהווה עורק תחבורה ראשי, עם גשרים להולכי רגל. כן קיימת רשת עם כבישים שכונתיים, ומגרשי חניה לרכב פרטי בסמוך לבתי המגורים – דבר המאפשר נגישות נוחה תוך שמירה על איכות חיים.

יחודית למעלה אדומים מערכת שבילים להולכי רגל, המרשתת את העיר ומחברת את אזורי המגורים השונים אל המרכזים המסחריים, מוסדות החינוך ומרכזי התרבות והפנאי. מערכת הדרכים, הכוללת מנהרות וגשרים, סגורה לכלי רכב. התושבים, ובעיקר הילדים, יכולים לנוע בהם ברגל או באופניים בבטחון מלא, ללא צורך בחציית כבישים סואנים.

בעתיד מיועדים שבילים אלה למערכת חדשנית של תחבורה פנימית, ציבורית, שתפעל בתדירות גבוהה ובמהירות נמוכה, לשרות התושבים המבקשים לנוע בתוך העיר. מעלה אדומים מחוברת לירושלים בשתי דרכים: א. כביש הגבעה הצרפתית-מעלה

אדומים. כביש חדש ורחב (דו מסלולי לכל כיוון), כחמש דקות נסיעה עד מעלה אדומים (ולהיפך). זהו עורק תחבורה ארצי בו עוברת כל התחבורה מירושלים אל צפון הארץ ודרומה, כולל תחבורה ציבורית. ב. הכביש הישן העובר דרך הכפר אל-עזריה. בקרוב יוחל בפריצת דרך חדשה, נוספת, שתחבר בין מעלה אדומים לירושלים, ישירות דרך הר הצופים, שתקצר את משך הנסיעה ותקל על עומס התחבורה. אוכלוסיית מעלה אדומים צעירה ברובה. משפחות עם ילדים בגיל גן ובית ספר. רוב התושבים הם מירושלים וסביבתה, שחיפשו שיפור בתנאי הדיור ואיכות החיים. כ-30% מתושבי המקום דתיים, מהם שגרים בשכונת "מצפה נבו" הדתית. את החיים בעיר מאפיינים סובלנות ויחסים תקינים בין האוכלוסיות השונות. בעיר נקלטו עולים רבים, ביניהם 250 משפחות מברה"מ ו-30 מאתיופיה.

אזור התעשייה "מישור אדומים" נמצא כ-15 ק"מ מזרחית לירושלים וכ-3 ק"מ בקו אוויר מרובעי המגורים. הפרש הגבהים בין אזור התעשייה לשכונות המאוכלסות (250 מ'), מונע אפשרות זיהום אוויר או הפרעה אחרת.

האזור משתרע על שטח של 7,500 דונם, והוא בין אזורי התעשייה הגדולים בארץ מבחינת פוטנציאל הפיתוח שבו. במקום כ-90 מפעלים המעסיקים כ-1,800 עובדים, מחציתם יהודים ומחציתם ערבים, אך רק כחמישית מהעובדים היהודים הם תושבי מעלה אדומים. בין ענפי התעשייה: תעשיות עתירות ידע, מתכת, טקסטיל, מזון, דפוס, יקבים, עץ, אלקטרוניקה ומוסכים.

עוד לפני החלטת הממשלה על הקמת מעלה אדומים (1977), הוחלט על הקמת אזור התעשייה (1974). הכוונה היתה לאתר שטח עם עתודות קרקע בלתי מוגבלות. מפעלי התעשייה באתר היו אמורים לשמש פתרון למצוקת שטחי תעשייה פנויים בירושלים וסביבתה, שהלכו והתמעטו. עם הקמת מעלה אדומים וכינון המועצה המקומית, הוחלט על הכללת אזור התעשייה בשטחה המוניציפלי.

מרבית התושבים עובדים בירושלים, והמעבר למעלה אדומים אינו כרוך, על כן, בשינוי מקום העבודה, בשל הקרבה לבירה. רוב התושבים מועסקים, ואין בעיר בעיות אבטלה. המרחק הקצר בין מעלה אדומים לבית החולים הדסה בהר הצופים, למטה הארצי של המשטרה ולאוניברסיטה, הופך אותה אטרקטיבית עבור שוטרים, אחיות ורופאים, מרצים וסגל אקדמי, לצד מגוון תעסוקות בשרות הציבורי, פקידות ממשלתית גבוהה ואחרים. העיר מספקת תעסוקה למאות תושבים. במוסדות החינוך, ברשות המקומית, במרכז הקהילתי, קופות החולים ומוסדות בריאות ועוד. חלק מהעובדים במעלה אדומים מגיע מירושלים וסביבתה. חלק קטן מתושבי העיר מועסק במפעלים במישור אדומים. מעלה אדומים נמצאת בלב אזור תיירות, שיתפוס בה בוודאי מקום חשוב בעתיד.

גבעת זאב

גבעת זאב היא ישוב עירוני צעיר הממוקם באזור בנימין, צפונית לירושלים, על אם הדרך העתיקה מהשפלה לירושלים דרך בית חורון.

במסגרת התכנית לבניית חגורת ישובי לוויין סביב ירושלים, שהוכנה ב-1975, תוכנן במקום הישוב העירוני גבעון, אך עקב אילוצים תקציביים וסדרי עדיפות שונים נדחתה הקמתו. מיקום הישוב נקבע, בין השאר, באזור שבו נמצאו די קרקעות מדינה ולידן שטחים גדולים בבעלות יהודית, שנרכשו בתקופת המנדט. במקביל נרכשו בשנים האחרונות שטחי קרקע נוספים. בשנת 1981 החליטה הממשלה להקים את גבעת זאב. תוך פחות משנתיים וחצי

להתחלת העבודות, החל שלב האיכלוס, והתושבים הראשונים נכנסו לבתייהם החדשים בשלהי 1983. בראשית 1993 התגוררו בשוב 1,700 משפחות, שהן כ־6,500 נפש. כ־250 יחידות דיור נוספות נמצאות בשלבי בנייה ודירות רבות הן בשלבי תכנון שונים. לפי התכנית, תוך 4-5 שנים יוכפל מספר התושבים ויגיע לכ־13,000 נפש.

התכנית להרחבת הישוב ל־5,000 יחידות דיור ויותר, מותנית בזמינות הקרקעות באזור. בשוב מתגוררות משפחות צעירות רבות. התושבים הגיעו מירושלים ומישובי השפלה. בין התושבים קבוצה של עולים מברה"מ, שבנו כאן את ביתם, וקבוצת עולים, רובן משפחות צעירות, מארצות דוברות אנגלית. רוב התושבים הם בעלי השכלה גבוהה. הישוב מאופיין בריבוי ילדים ובני נוער ובמעורבות התושבים בחיי הקהילה ובקשר למקום. רוב התושבים עובדים בירושלים ומיעוטם באזור המרכז.

בישוב מסגרות חינוך מהגיל הרך ועד לחטיבת הביניים. תלמידי תיכון לומדים בינתיים בירושלים. זמן מה לאחר שהחל איכלוס גבעת זאב, הושלם הכביש החדש לירושלים בדרך נוחה וקצרה.

גבעת זאב נמצאת במרחק 15 ק"מ מירושלים ו־45 ק"מ מתל־אביב. היא ממוקמת סמוך לכביש בן שמן – ירושלים, המקביל ברובו לדרך עתיקה שהובילה במשך דורות עולי רגל מהשפלה לירושלים. קטע חשוב מכביש זה נסלל על־ידי מע"צ בתוואי מקביל באיכות גבוהה והושלם לפני מספר חודשים. בימים אלה עובדים על השלמת קטע הכביש האחרון, שיקצר את משך הנסיעה לשפלה באופן משמעותי. כביש זה המשמש דרך חלופית לירושלים, יפחית את העומס מכביש שער הגיא. קו אוטובוסים סדיר מקשר את הישוב עם ירושלים (30 בכל כיוון), ועוד שלושה לשפלה ולתל אביב.

לפני כשנתיים הוקמה על־ידי המועצה ה"חברה לפיתוח גבעת זאב", העוסקת בפיתוח כלכלי ותעסוקתי של האזור. בין יעדי החברה – פיתוח שטח הישוב הזמני גבעון, שרוב תושביו עברו כבר לגבעת זאב או לחדשה. בכוונת החברה להקים שם מרכז נופש ותיירות שיכלול קאנטרי קלאב, מרכז לפעילות עממית בתחומי האמנות, בתי מלון, אכסניית נוער, בתי אבות, מרכז קונגרסים ותערוכות ועוד.

סמוך לגבעת זאב נמצא הכפר אל־גיב ותל גבעון במרכזו. המקרא מתאר את גבעון כ"עיר גדולה" וחזקה שכרתה ברית שלום עם בני ישראל. בעקבות ברית זו, עלו חמשת מלכי האמורי על ערי הגבעונים ויהושע נחלץ לעזרתם. הוא נחל נצחון וכאן התרחש הנס המתואר במקרא: "שמש בגבעון דום וירח בעמק אילון". לימים ישבו בגבעון בני בנימין, שמקרבם בא שאול, המלך הישראלי הראשון. ליד בריכת המים המפורסמת של גבעון נלחמו עבדי דוד בעבדי שאול.

בשנת 1977 עלה למחנה צבא ירדני נטוש שליד גבעון העתיקה, חלוץ של גרעין גבעון. מייסדי הגרעין היו ותיקים ועולים חדשים, רובם עולים ופעילי עליה מברה"מ, שביקשו להבטיח את גבולה של ירושלים ולהקים ישוב קהילתי באזור.

לאחר מספר נסיונות עליה לשטח גבעת התול"ר, החליטה ממשלת ישראל לממש תכנית קודמת משנת 1975 ולהקים את הישוב העירוני "קרית גבעון".

לבקשת ראש ממשלת ישראל דאז, מנחם בגין, החליטה ועדת השמות הממשלתית לשנות את שמו ל"גבעת זאב" על שמו של זאב ז'בוטינסקי, לציון 100 שנים להולדתו.

מבין חברי הגרעין שישבו במחנה גבעון, יצאו גם מייסדי הכפר הקהילתי "גבעון החדשה". הישוב הזמני גבעון נמצא היום בתחום השיפוט של גבעת זאב ומיועד להפוך למרכז נופש ותיירות.

מבשרת ציון

מבשרת ציון שוכנת כ־10 ק"מ מערבית לירושלים, על רכס הרים הצופה לירושלים מגובה כ־750 מ'. המועצה המקומית מבשרת ציון מורכבת מהישובים מעוז ציון א', מעוז ציון ב' ומבשרת ירושלים והם כיום ישוב אחד. השם לקוח מספר ישעיהו "על הר גבוה עלי לך מבשרת ציון..." (ישע' מ, ט).

הישוב משתרע על שטח של כ־6,000 דונם ליד כביש ירושלים-תל אביב. במרוצת ההיסטוריה שימש המקום מצודה (הקסטל) בדרך לירושלים.

בשנת 1951 הוקם סמוך לקסטל הישוב מעוז ציון א', כמעברת עולים, יוצאי עירק וכורדיסטן. בשנת 1954 נוסדה מעוז ציון ב', אף היא על־ידי עולים מכורדיסטן. מעברו הצפוני של הכביש ירושלים-תל אביב, נוסדה ב־1956 מבשרת ירושלים על־ידי עולים יוצאי צפון אפריקה. הישובים תוכננו מלכתחילה כיישובים חקלאיים, עם בתים בני קומה אחת ולידם שטחי קרקע ל"משקי עזר". בשנת 1964 אוחדו שלושת היישובים למסגרת מוניציפלית אחת – "המועצה המקומית מבשרת ציון".

למבשרת ציון זיקה הדוקה לירושלים. היא קרובה אליה מהלך נסיעה של כ־10 דקות. ירושלים משמשת לתושבי הישוב מקור תעסוקה, בילוי, מסחר ושרותים.

לישוב נגישות גבוהה גם למוקדי נסיעה אחרים בשפלה: התעשיה האווירית, נמל התעופה בן גוריון, אזורי התעשיה של רמלה ורחובות ועוד, במרחק נסיעה של כ־20 דקות. מאז 1980 צמח הישוב וגדל בצורה ניכרת עם איכלוסן של מספר שכונות וילות חדשות, המאופיינות באוכלוסיה מבוססת המתגוררת בבתים חד משפחתיים צמודי קרקע.

עם התרחקות הגבול מהישוב לאחר מלחמת ששת הימים, החל תהליך פיתוח של שכונות חדשות. ב־1972 הוקם מרכז קליטה לעולים חדשים בישוב. כאשר החלה כניסת התושבים לשכונות החדשות במבשרת ציון ב־1978, מנה הישוב כ־4,500 נפש, אך בעקבות האיכלוס המהיר הוכפלה האוכלוסיה תוך חמש שנים.

כיום מונה הישוב כ־16,500 תושבים המתגוררים ב־2,700 יח"ד. תהליך הפיתוח נמצא בעיצומו וימשך לקראת שנות אלפיים. אוכלוסיית הישוב תגיע במהלך העשור הנוכחי לכ־25,000 תושבים עם 5,700 יח"ד.

תהליך הצמיחה מביא אתו שינוי בהרכב הדמוגרפי בישוב. האוכלוסיה החדשה בישוב מורכבת ברובה ממשפחות צעירות ומבוססות מבחינה חברתית וכלכלית. השכונות הוותיקות נכללות בפרויקט שיקום השכונות. עד לשנה האחרונה הופעלה רק תכנית השיקום החברתי ובשנה האחרונה הוחל בשיקום הפיסי של חלק מהשכונות.

רוב המפרנסים מועסקים מחוץ למבשרת ציון. בגלל מיקומו הנוח של הישוב, יכולים התושבים להגיע לאזורי התעסוקה בסביבה, כולל אזור השפלה, בקלות יחסית. במבשרת ציון קיימת תעשיה קלה כגון, מפעל "כתר" פלסטיק, מפעל תרופות ועוד.

בישוב מספר מרכזים מסחריים קטנים, ומוקם עתה מרכז מסחרי גדול שבנייתו תסתיים בשנת 1994, ולידו יוקם מלון. כמו כן יוקם מרכז ספורט באזור שכונות ז'-ח' שיכלול בריכה, מגרשי נופש פעיל, טניס וחוות סוסים.

לפי תכניות המתאר מתוכננות עוד ארבע שכונות חדשות בישוב, שחלקן נמצאות כבר בבנייה. תשתית הכבישים תשופר וייבנו עוד מספר כבישים שיקלו על עומס התנועה באזור. נוסף לאתר ההיסטורי של הקסטל, יוקם באזור "הר איתן" – מרכז לאומי לתעוד מערכות ישראל. האתר יכלול מוזיאון, וכן חדר הנצחה והדרכה ללימוד מערכות ישראל ומורשת הגבורה.

מבשרת ציון ידעה משברים רבים בעבר. המועצות הנבחרות פוזרו פעמיים ומשרד הפנים מינה ארבע ועדות קרואות לניהול הישוב. בזמנו נבדקו אפשרויות לאיחוד מבשרת ציון וירושלים, אך תהליך הסיפוח נעצר. במאוס 1992 נערכו בחירות בישוב והוקמה מועצה מקומית נבחרת.

מבשרת ציון נמצאת בתנופת בנייה ופיתוח עם הרבה אתגרים לעתיד ותשתנה לבלי הכר בעשור הקרוב. מן הסתם יש להניח, שהיא תשמש יותר ויותר – לפחות בחלקה – אזור מגורים יוקרתי לתושבי ירושלים, המבקשים להתגורר בבתים צמודי קרקע בסביבה שקטה ובתנאים נוחים, במרחק קצר מן העיר הגדולה.

ביתר עילית

ביתר עילית נמצאת בשוליה הדרומיים-מערביים של הרי ירושלים, כ-8 ק"מ (במרחק אווירי) מהבירה. המרחק דרך כביש ירושלים-בר גיורא הוא כ-24 ק"מ. הישוב ממוקם סמוך לישובים ותיקים אחרים: מבוא ביתר, צור הדסה ובר גיורא, היוצרים רצף ישובים משני עברי ה"קו הירוק".

הגישה לישוב היא מכביש ירושלים-בר גיורא, או מכביש ירושלים-בית לחם דרך הכפר אל-ח'דר-חוסן-ביתר. בהכנה – כביש רב מסלולי חדש מירושלים לביתר דרך גילה, הכולל מנהרות וגשרים, אשר יקצר את הדרך לירושלים ל-10 ק"מ בלבד.

אוכלוסיית הישוב היא חרדית, רובה מירושלים ומבני ברק ויתרה משאר חלקי הארץ ואף מחו"ל. התושבים נמנים עם מרבית העדות והחצרות החסידיות והליטאיות.

ביתר הינה ישוב עירוני המתוכנן ל-8,500 בתי אב (כ-50,000 נפש). כיום גרות בישוב כ-750 משפחות (כ-3,500 נפשות).

האוכלוסיה מאופיינת על-ידי מספר גבוה של ילדים. בישוב מספר רב של מוסדות לימוד לגילאים שונים: ישיבות, תלמודי תורה, כוללים, בתי כנסת וכד'.

אופיה המיוחד של האוכלוסיה, שהיא חרדית, מחייב אספקת שרותים יחודיים השונים מאלה שבעיר רגילה: מגוון בתי ספר חרדיים, תלמודי תורה, ישיבות, בתי כנסת ומקוואות. מערכת החינוך במקום מתמודדת, על כן, באופן מתמיד במציאת פתרונות למוסדות החינוך השונים ואין תימה שקיימת מצוקה חריפה בכיתות לימוד.

מצוקת הדיור למוסדות חינוך ולבתי כנסת חריפה במיוחד לנוכח התפלגות הציבור, וקצב האיכלוס והגידול הטבעי הגבוה. בביתר קיים מבנה אחד בלבד לצורכי בית הספר, ובו 12 כיתות לימוד. המבנה הוא רב תכליתי ומשמש לצרכים שונים, כגון בתי כנסת, מועדון לנשות המקום, הנחיית הורים, חוגים וספריה. עקב מצוקת הדיור החריפה, הוסבו שני קרוונים לכיתות לימוד עבור רשת החינוך התורנית. כן הוסבו חדרים נוספים במקומות שונים לבתי ספר כפתרון זמני, אך הבעיה מחריפה והולכת.

בתכנון הקמת אזור תעשייה, מרכז מסחרי גדול וכן אתר נופש יחודי.

המועצה מפעילה תחבורה ציבורית לירושלים (קו 190), ששרותיו יורחבו עם גידול האוכלוסיה (בשלב זה הקו מסובסד בידי המועצה).

יהודים ושכונות יהודיות בירושלים, בתצלומים לא ידועים של צלם ארמני

התמונות המובאות בזאת צולמו בידי הצלם הארמני איליה קהוויג'יאן בשנים 1928-1944. הן מתארות יהודים ושכונות יהודיות, לא אחת מזווית לא שיגרתיית. סיפורו המופלא של הצלם הארמני איליה קהוויג'יאן, נחשף לראשונה בסרט של "הנשיונל גיאוגרפיק" על ירושלים, שבו אחד הסיפורים האנושיים היותר מרגשים מתאר את תולדות משפחתו ובואו לירושלים.

איליה קהוויג'יאן הגיע לארץ-ישראל בשנת 1924 בגיל 12, כנער יתום. רוב בני משפחתו נטבחו בידי התורכים בעיר אורפה שבדרום תורכיה, במלחמת העולם הראשונה.

אורפה (המזוהה עם אור כשדים המקראית), הופגזה וחרבה ורוב תושביה מצאו בה את מותם. שארית הפליטה, בעיקר נשים וילדים הוגלו על-ידי התורכים לעיר מרדין שבגבול עירק. במהלך המסע המפרך, נמסר איליה לידי עובר אורח כורדי וכך ניצל ממוות. יתר בני משפחתו נספו במהלך אותו מסע. איליה נמכר מאוחר יותר כמשרת לגביר סורי תמורת פרוטות. משזה ירד מנכסיו, הוא הושלך לרחוב וחי מנדבות, וכמעט שנטבח בידי אוכלי אדם בעטיו של הרעב הנורא ששרר בעיר. לבסוף ניצל על-ידי ארגון סעד אמריקאי והובא לבית יתומים בלבנון. בשנת 1924, בהיותו בן 12, הגיע לבית יתומים בנצרת, שם שהה כשנתיים ימים. בהגיעו לבגרות במושגי אותם ימים, בגיל 14, הוא הובא למנזר הארמני בירושלים.

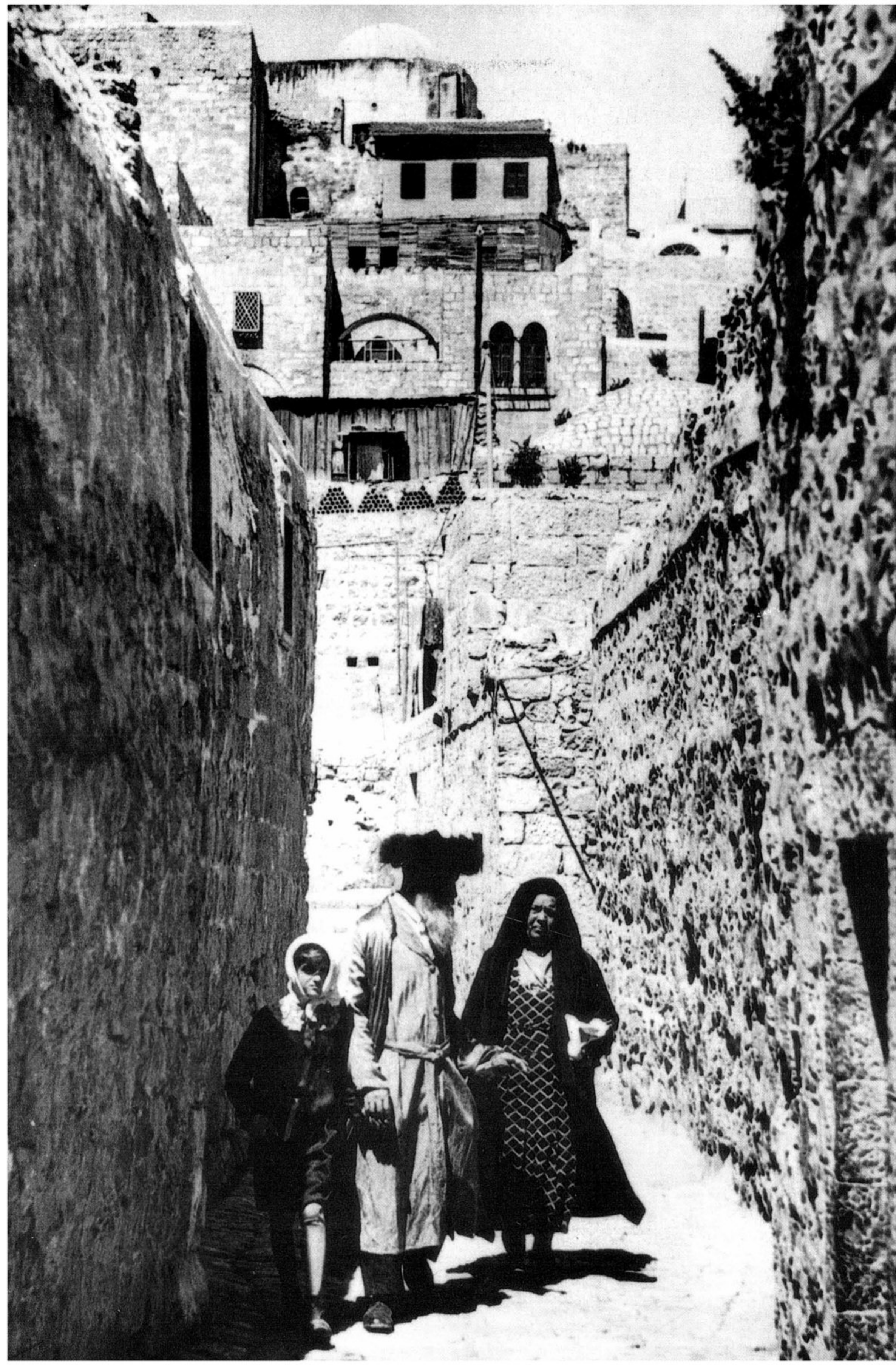
בירושלים החל לראשונה לעסוק בצילום ועבד כשוליה אצל הצלם הארמני הנודע טאמיאן (ר' אריאל 66-67). לימים היה לצלם עצמאי ובשנות הארבעים רכש חנות צילום משלו, במלון פאסט שליד שער יפו. לאחר שהחנות חרבה במלחמת העצמאות, הוא פתח חנות ברחוב החנקה ("פוטו איליה"), הקיימת עד היום. עם איחוד העיר ב-67 היו שרותיו מבוקשים מאד על-ידי מוסדות ישראליים, בזכות עבודתו האמינה ומחיריו הנוחים.

בין התמונות הראויות לציון מיוחד באוסף, מצויה תמונה יחודית של הרובע היהודי, המצולמת ממגדל הכנסייה הלוטרנית, שבה נראים בתי כנסת של הרובע היהודי במבט על במלוא תפארתם. כן צדה מצלמתו דמויות רבות של יהודים. יחודן של תמונותיו באותנטיות שלהן, וזאת בניגוד לתמונות המבוימות הרבות של צלמים בדורות הקודמים.

הכותל בצילום משנות השלושים

- ◁ יהודים ברובע בצילום משנות השלושים. ברקע: בית הכנסת תפארת ישראל
- ◁◁ מראה-על של הרובע היהודי בצילום משנות הארבעים
(אולי אחת התמונות הפנורמיות האחרונות של הרובע לפני נפילתו)

חרדים בירושלים

בדרך העולה מהכותל לרובע, לאורך החומה הדרומית

טחנת הרוח בימין משה בצילום משנות השלושים

כנסיית הקבר עולה באש (1951). השריפה, שהונצחה על-ידי אליה ונתפרסמה בעתונות העולם, פגעה בתדמית השלטונות הירדניים. בעקבות זאת הוא נעצר וישב זמן מה בבית סוהר...

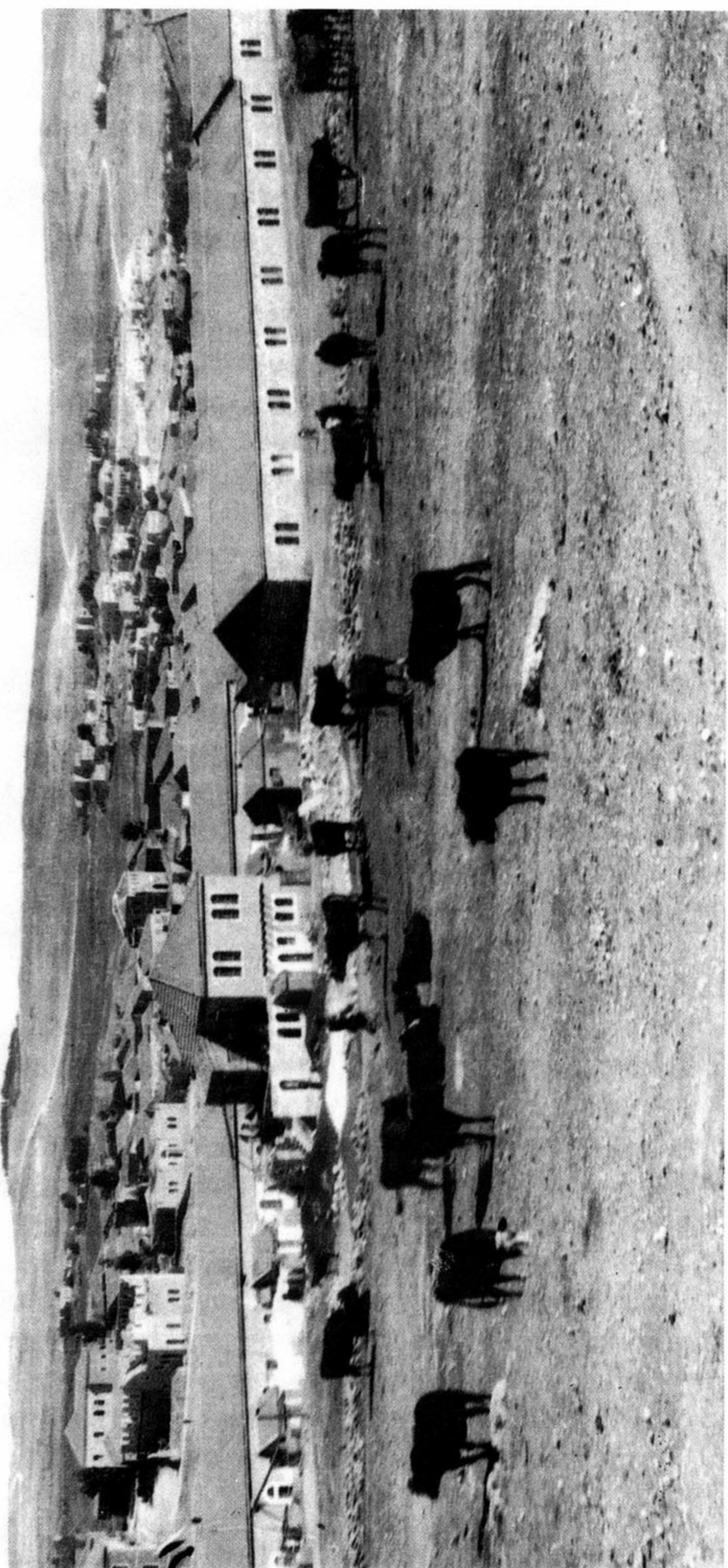
צבעים יהודים בירושלים

מקבץ נדבות יהודי בירושלים

סנדלר יהודי בירושלים (צילומים משנות השלושים והארבעים)

שכונת מאה שערים (כתי מילנר) בצילום מראשית שנות השלושים

עיר לא מושגת

חיים באר

כאן נולד הזמן כל בוקר מחדש.

בימים שלפני מלחמת-העולם הראשונה, היו אורבים לרגע הזה באולם רפוד הכריות וספוג ניחוחות הרוזמרין, סממני-הרפואה ונרות שמן-הזית של בית-החולים הספרדי "משגב לדרך". עזרא המנחם מספר כיצד היו פותחים הותיקין בברכות השחר מבעוד לילה, קוראים "שמע" בשעת החיוריין, משמכיר בין תכלת ללבן ובין חמור לערוד, ומשהגיעו לברכת הגאולה היה שליח-הציבור מפסיק מתפילתו ומזמר ניגון ללא מלים, ניגון סבלני ודרוך כאחד, בעוד איש גבה-קומה מיחידי-הקהל מפשיל את כיסוי הספסל, מטפס ועולה עליו ומציץ בעד החלונות לראות בלידת היום באותה שעת-רצון קצרצרה, שכל המדקדקים בה ניצולים, כמאמר הקדמונים, מן האף והחימה.

גם השעון הארצישראלי ממתין לרגע הזה שסומכים בו גאולה לתפילה ונענה לו. שלא כשעון האירופי, הנע במעגלו ואינו נותן דעתו לזריחות ולשקיעות ולימים המתארכים ומתקצרים חליפות – מתחיל השעון המקומי את מהלכו בכל בוקר מחדש, ובכל בוקר מנקודת-זינוק אחרת. זהו שעון מתעתע למי שקם אחרי הזריחה ועולה על יצועו באישון-לילה. אך למי שאינו מורד בריתמוס הבריאה, אין שעון נכון ממנו. מי שמטה אוזן לשיחתם של אנשי הישוב הישן יוכל לשמוע גם היום את תנועת מחוגיו של "דער אראבישער זייגער" – השעון הערבי – בין בהזמנה לסעודת מצוה בין בכרוז הקורא לטכס עצה כנגד פגעי הזמן הרעים.

למען האמת יש לא מעט מגרעות לבחינה היומיומית נוסח חכמי הספרדים. לעתים אין החלונות פונים מזרחה, לעתים מכוסים השמים עבים או ערפלי-בוקר, אך גם בבקרים השקופים, חישובו ומצאו תלמידיו של ה"כתב סופר" – יהודים פרשבורגאים חריפים ומתוחכמים – אין הזריחה הנראית למי שמתבונן בה מירושלים הזריחה האמיתית. הר הזיתים, כך העלו בסברתם, חוצץ בין העיר-יושבת-העמק ובין שמי המזרח המשתרעים מעל מדבר יהודה וערבות יריחו עד קו-האופק שרושמים פסגותיהם של הרי מואב. ועל-כן היו קמים מדי לילה ומעפילים אל מרומי הר הזיתים ובאותה שעה ממש עמדו עמיתיהם על גג בית-כנסת "החורבה" – וחברי שתי משלחות המחקר היו רושמים איש-איש בשעתו את מועדי הזריחה המדויקים. על-פי רישומים אלה עלה בידי חייא דוד הלוי שפיצר להכין טבלאות מפורטות של הפרשי הזריחה בין אופק ירושלים ובין העיר עצמה, טבלאות העומדות ביסוד "ספר הנברשת", שהוציא לאור בשלהי המאה הקודמת וזכה להסכמותיהם של גדולי ירושלים.

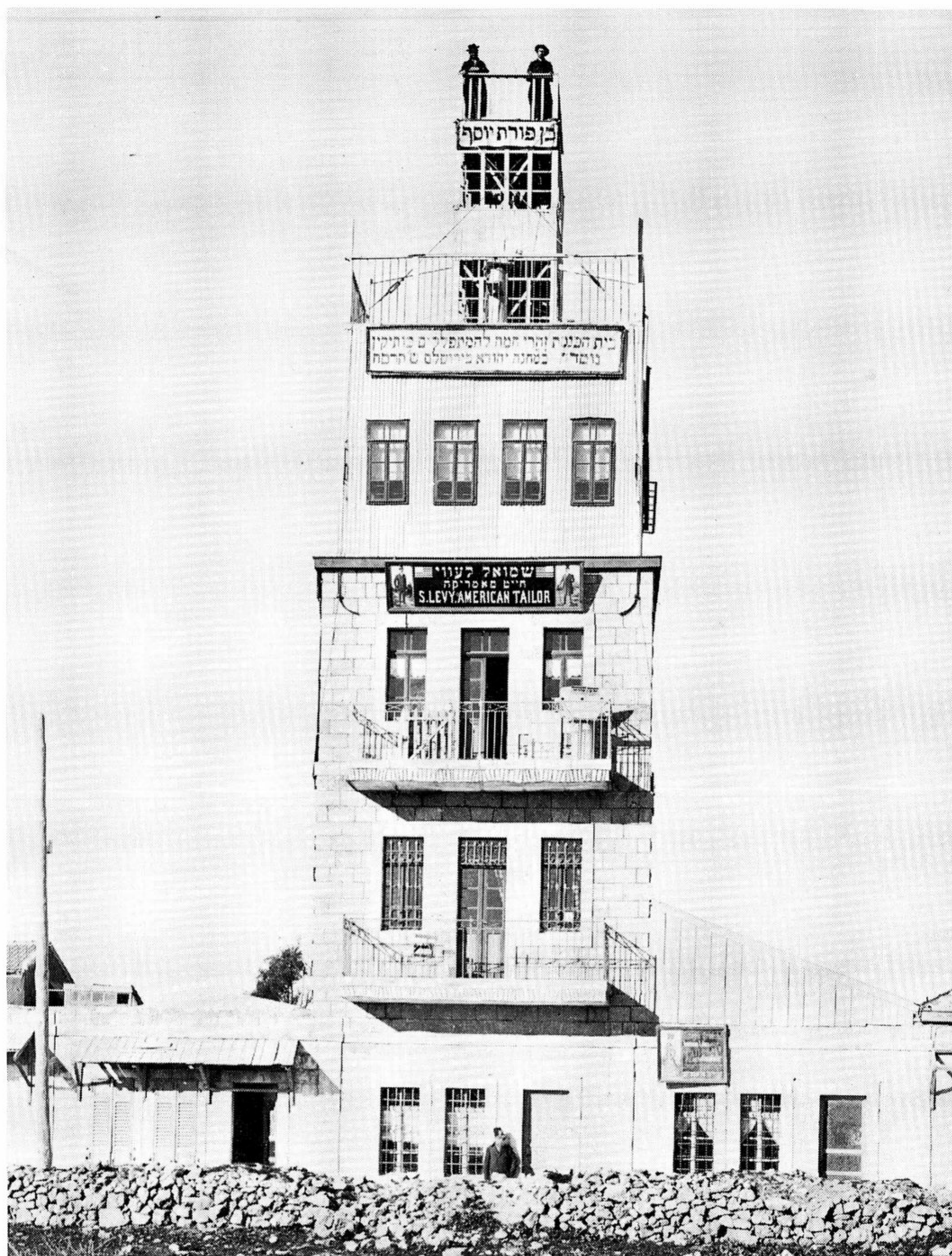
ואף-על-פי שמכאן ואילך לא היה צריך עוד לצאת מן הבית ולטרוח ולעלות על ספסלים או גגות, מיאן הלב העברי להיפרד מן המראה ההוא, בצאת גלגל החמה לנסר בעולם. על-כל-פנים, מיאן לוותר על בבואת הזמן המטיילת על קירות-האבן ורושמת את הרגעים החולפים של אור וצל.

שעוני-שמש מעשי-ידיו של משה שפירא, אסטרונום אוטודידקט וחניך ישיבת מאה-שערים, הוצבו בכל רחבי העיר. גולת הכותרת של מפעלו היתה מערכת השעונים שבחזית בית-הכנסת זהרי-חמה שבמחנה-יהודה. בית-קומות זה, ארוך וצר שלא כדרך הטבע, הוקם בראשית המאה בידי שמואל לעזוי – חייט יהודי מאמריקה, כפי שמעיד השלט שתלה על סורגי המרפסת שבחזית הבית, מקושט בדגלי הכוכבים והפסים ובציוריהם המסוגננים של שני דוגמנים לבושים חליפות הגזרות לפי אפנת הימים ההם – כדי לשמש בית-הכנסת-אורחים לעולי-רגל יהודים שאין ידם משגת להתאכסן במלונות ובאכסניות.

מעל שתי הקומות של בית-הכנסת בנה לעזוי בית-כנסת למתפללים עם הנץ החמה, וכפי שכותב "ההשקפה", היה בדעתו לקבוע על הגג מקל ובראשו טס נחושת-קלל שיבריק מיד עם הזריחה, כדי שידעו כל תושבי העיר כי הגיע זמן תפילה. בסופו של דבר חזר בו החייט האמריקאי מתכניתו יוצאת הדופן ותחת זאת הזמין את שפירא להתקין מערכת שעונים – במרכז שעון-שמש ענקי, קשת הפוכה ובאמצעה הגנומון הנטוי כלפי מטה ומקביל לציר כדור-הארץ, ומשני צדדיו שעונים מכניים לימים שבהם השמש נסתרת – האחד מראה את השעה המקומית וספרותיו ספרות ערביות והאחר לשעה האירופית וספרותיו ספרות רומיות.

שעוניו של שפירא היו לשם-דבר, ובאחד הימים, כך מספר שלמה זלמן זוננפלד, נכדו של הרב זוננפלד, הוזמן התוכן לפגישה עם השיח' נימר אפנדי במשרדי הוקף המוסלמי. איש-הדת שח לאורחו כי זה זמן-מה חלוקות הדעות בין חכמי חרם א-שריף לגבי השעה המדויקת של תפילת הצהרים ולפיכך נמנו וגמרו לבקש ממנו להתקין במרומי הר-הבית שעון-שמש שישים קץ לויכוח אחת ולתמיד. אך מצות ההלכה, האוסרת להיכנס לתחום המקדש בזמן הזה, היתה חזקה על שפירא – בנו של ישראל אשר השוחט ובעל-התוקע הפרטי של הגאון מבריסק – והוא דחה הן את דברי החלקות של השיח', שאמר כי במעשהו יקרב את בני יצחק וישמעאל זה לזה, והן את שלושים אלף הנפוליאונים-זהב שהובטחו לו בשכר עבודתו. כשגברו שידוליהם של המוסלמים והם אף איימו כי ירצחוהו נפש, גלה שפירא מרצונו לפתח-תקוה, כפי שיעצו הרב זוננפלד, וחי שם שנים רבות ואף בנה את מערכת שעוני-השמש של בית-הכנסת הגדול של המושבה ברחוב הבארון.

וירושלים, האדישה לעצמה, כמו שאומר אבנר טריינין, היתה אדישה גם לשעוניו של משה שפירא ששב, אחרי גלות ארוכה, אל עירו לחזות בה, בשכבו בבית-החולים למתנוונים שבשכונת קטמון, בקץ-הפלאות של חייו. השעונים בחצר "החורבה", ב"חצר המוסר" במוסררה ובבית-מושב-זקנים שבכניסה לעיר – נהרסו. השעון העשוי שני לוחות-שיש גדולים, שעל גג ישיבת "תורה ויראה" של נטורי-קרתא, נשכח מלב.

בית הכנסת זהרי חמה במחנה יהודה. צילום מראשית המאה

כמעט שאין אדם אשר נושא עתה את עיניו אל השעונים המשוחזרים שבמחנה יהודה, ורק בשעת בוקר מוקדמת עדיין מציץ אחד מזקני הפרושים שבשערי־חסד בלוח דמוי הטרפו שבקיר בית הכנסת הגר"א – שעון־השמש היחיד הפועל לפי "שיטת הנקודה", שבה לא הצל מסמן את הזמן אלא קרן השמש החודרת מבעד לנקב במוט־הברזל ומכוון לבו אל הבוקר ההורס לעלות.

* * *

אין מי שנמלט כאן מדין ההשתנות המתמדת. אנשים משנים את טעמם. יש שההשתנות היא שקולה, כשל יצחק פראג אופלטקא – מתלמידיו המובהקים של ה"חתם סופר", העולה לירושלים בסוף שנות השלושים של המאה הקודמת, מסתפח על עדת הספרדים, נושא את בתו של הראשון לציון לאשה, משנה את ארחות־חיו מן הקצה אל הקצה ונעשה כאחד מחכמי־המזרח נשואי־הפנים. ויש שההשתנות היא תמהונית כשל ורדר קרסון, קוייקר מצאצאי ההוגנוטים, הנוטש באמצע שנות הארבעים של המאה ה־19 את אשתו, את ששת ילדיו וחזה גדולה ומשגשגת ליד פילדלפיה ובא לירושלים כקונסול אמריקאי ראשון, ובאמתחתו, נוסף על כתב־המינוי, יונה צחורה מהשובך שבחוותו ודגל אמריקאי, שהוא מקווה להוסיף לו כוכב בבוא הגואל לירושלים. אחוז בולמוס של נביא־מטעם עצמו חולם קרסון להקים את בית־המקדש, להוציא את עצמותיו של בן־ישי מקברו בהר־ציון ולהסתירן במקום מחבוא עד שיכריזו היהודים על מלכות בית דוד החדשה – ובינתיים הוא מודח ממשרתו, מתגייר, משנה את שמו למיכאל בועז דוד, נושא לו צעירה יהודיה מיוון לאשה ומוליד שני ילדים – דוד בן־ציון ואביגיל רות, עד שמתהפך עליהם הגלגל והם מסתלקים כולם מן העולם במגיפות, במחלות ובשברון־לב. ההשתנות הטרגית שבכולן היא פרשת חיו ההפכפכה והמסתורית של ד"ר יעקב ישראל דה־האן, משורר יהודי יליד אמשטרדם, הנושא לו נוצריה לאשה וחי כמתבולל, עד שבאחד הימים הוא שומע בת־קול הקוראת לו "שובה ישראל עד ה' אלוהיך" והוא קם וחוזר לעמו ולדתו, עולה לארץ, מסתפח על חרדי ירושלים הקיצוניים ונעשה דוברם במאבק חסר־הפשרות בציונות. נפש מבוהלת הנקרעת בין ידידות לרב זוננפלד ולאורתודוכסיה הירושלמית ובין אהבה נואשת לנערים ערבים, שהוא מבקשם בחשכת סמטאות העיר העתיקה, עד ששלושה כדורים, הנורים לעברו בערב קיצי בסוף סיון תרפ"ד, בצאתו מתפילת ערבית בבית החולים שערי־צדק, שמים לה קץ במעשה הרצח הפוליטי הראשון שידעה ארץ־ישראל היהודית בעת החדשה. בפרשת הירצחו של דה־האן נכרך אחד מסיפורי ההשתנות הסתומים ביותר שידעה ירושלים, סיפור חיו ההפכפכים של איש־החידה החבר אלפרשטיין והצדיק ר' אהרן. בימים נודע במאה־שערים כר' אהרן פישר, מלמד תינוקות ירא־שמים ואחד מביריוני החרדים הנלחם בחירוף נפש בחופשיים ליד הקלפי של הועד הלאומי, ובלילות נלחש שמו כאגדה, אגדת משה אלפרשטיין, לוחם נועז בשירות ה"הגנה", המצטיין בפעולות קרביות מסוכנות כנגד פורעים ערבים בחברון, ירושלים ומוצא. ב־1925 השתתף, כך מספרים מפה לאוזן, בהוצאתו להורג של דה־האן

וחדשים אחדים לאחר־מכן קרא לבנו יעקב ישראל על שמו של הקדוש הי"ד, בן שלימים יתמנה כאחד מרבניו נשואי־הפנים של בד"צ "העדה החרדית" בירושלים. רחובות משנים ללא הרף את שמם, כמו שכותב דוד שחר. רחוב מליסנדה, הקרוי על שמה של המלכה הצלבנית, נהפך לרחוב הלני המלכה, הגיורת מחדייב. רחוב צ'נסלור, המנציח את שמו של הנציב העליון, נהפך עם הקמת המדינה לרחוב נתן שטראוס, על שם הנדבן היהודי האמריקאי. סנט פול נהפך לשבטי ישראל, סטורס למלך כורש, פרינסס מרי לשלומציון, ומטעמים קואליציוניים נהפך רחוב יצחק נחום לוי שבשכונת זכרון־משה, הקרוי על שמו של אחד ממיסדי השכונה, לרחוב י"ז סולובייצ'יק, הגאון מבריסק, ורחוב אורי־חיים, הקרוי על שם פירוש לתורה של החכם הצפון־אפריקאי חיים בן־עטר, נהפך לרחוב הרב יחזקאל אברמסקי, מי שהיה יושב־ראש מועצת גדולי התורה של "אגודת ישראל". אפילו אבנים עוברות גלגול.

בשעת חפירת היסודות לבית הכנסת בית־יעקב שבחצר "החורבה" הוצא מבין עיי החרבות עמוד־אבן מסותת, ככל הנראה אחד העמודים המעוגלים שניצבו משני צדי הקארדו שחצה את איליה קפיטולינה הרומאית מצפון לדרום. עמוד זה – עברה השמועה מפה לאוזן, כדרכם של הירושלמים – אינו אלא אבן־הטועין שהיתה בירושלים בימי בית שני, וכמו שמספר התלמוד, כל מי שאבדה לו אבידה וכל מי שמצא אבידה היה נפנה לשם – זה עומד ומכריז וזה עומד ונותן סימנים ונוטלה. העמוד הונח בחצר בית הכנסת, מול הפתח וסמוך לקונה – עמוד־הקלון שהיו קושרים אליו מנאפים ונשים סוטות, כפי שמספר יהושע ילין, מתקן שבעבור שנים אחדות כוסה מחמת הבושה בטבלת "ברכת הלבנה" – ועליו היה יושב רב שמעון שמש ומחלק את המכתבים שנתקבלו בדואר הרוסי ורב אליה מאניש היה מחלק שם מטבעות כסף מתוך צרור שנתקבל מאת השר משה מונטיפיורי בשביל עניי העיר. עליה היה יושב, בין מנחה למעריב, גם ר' שמואל סלנט, רבה הלא מוכתר של ירושלים, ועד שהיו מנצנצים ברקיע שלושת הכוכבים הראשונים היה משמח את הסובבים אותו בשיחת־חולין של תלמידי חכמים, שסופה דברי־תורה ומוסר. לאחר מותו נודע כי משאלתו של סבא קדישא היתה שהעמוד שישב עליו בחייו יונח כמצבה על קברו. והאבן המוארכת שוב הוטרדה משלוותה והועלתה אל מרומי הר הזיתים להיות דחוקה בין קברו של ר' בייניש – בנו של ר' שמואל שנפטר בחיי אביו – ובין קברו של ר' יוסף זונדל סלנט, חותנו של הרב הירושלמי ומחולל תנועת המוסר. שם, מכוסה צרורות־אבן קטנים שהניחו הדורשים אל המתים, הולכת ונאספת האבן אל חיק האדמה המאובקת וצרובת היסורים של הר המתים. הבתים הם, ככל הנראה, היותר עלולים להילכד בתהליכים האינסופיים של הטרנספיגורציה הירושלמית.

"בית ישעיהו" שברחוב ממילא איכלס בין כתליו בתוך פחות ממאה שנה בית־חולים למצורעים, פנסיון, מטה חיל־האספקה הבריטי ושני מסדרי נזירים צרפתיים. ביתו של המומר ברגהיים – הבנקאי, הצלם ובעל טחנת־הקמח הגדולה – נהפך

באמצע שנות השמונים של המאה הקודמת, אחרי שפשט בעליו את הרגל, לביתו של מרקיו סקוטי – ג'ון סטיוארט מביוט, מצאצאי בית-המלוכה, איש עז-נפש הנמנה עם האירופים הראשונים שנכנסו למערת המכפלה בחברון, ולאחר שזה שבק חיים והלב הדומם נעקר מגופו ונטמן בשיפולי הר הזיתים, סמוך למקום שעמד האדון ובכה – הו, דומינוס פלויט! – נהפך הבית בתקופת המנדט לבית-חולים ממשלתי, עד שספרית המחלקה לזואולוגיה של האוניברסיטה העברית השתכנה בו, לאחר הקמת המדינה. טירת האגה רשיד, ששקעה במשך שנים בין סרפדים ושיחי עפרית-הכף מאחורי בית-היתומים של ד"ר הרצברג ברחוב הרב קוק, נוצרת גם היא את סודם המתחלף של דייריה – אפנדי ערבי, שרק שמו ידוע; משה ויליאם שפירא, סוחר-עתיקות מומר שלפני יותר ממאה שנה עמד במרכזה של שערוריה בין-לאומית, כשהואשם בזיוף מגילות ופסלים עתיקים, ובתו, מרים הרי, הסופרת הראשונה ילידת הארץ, שתיארה את הבית ואת הבוסתן הפרסי הקסום שהשתפל ממנו לעבר רחוב יפו בספרה "בת ירושלים הקטנה"; בני הזוג טיכו – רופא-העיניים ששמו היה לאגדה ברחבי המזרח ואשתו הציירת; ולבסוף, בית-קפה ומוזיאון לזכר דייריו האחרונים.

הנסיון לשחזר את קורותיו של "בית מחנים" שבמורד רחוב הנביאים פינת רחוב שבטי ישראל, שבו שוכן היום המשרד הראשי של משרד החינוך והתרבות, עשוי להעניק לנו אחד מסיפורי ההשתנות המורכבים והמרתקים, שבהם אבן ואדם פושטים צורה ולובשים צורה.

במלאכת רקונסטרוקציה זו יש להרחיק תחילה אל צפון-מערב שוייץ בפתח העשור החמישי של המאה הקודמת. כריסטיאן פרידריך שפיטלר, רומנטיקן נוצרי, מזכיר החברה הנוצרית בבאזל, מקים את המיסיון על שם סנט קרישונה כדי לפעול בנתיב ההיסטורי המוליך מירושלים לחבש. היה בדעתו ליסד לאורך הנתיב שתיים-עשרה תחנות-שליחים, לאיש אותן ב"אחים שוייצרים" צעירים, שיעברו מתחנה לתחנה כבעלי-מלאכה נודדים ופיצו את הנצרות. לקראת אמצע המאה הקודמת מגיעים לארץ השליחים הראשונים וביניהם יוהאן לודויג שנלר וקונרד שיק, ומכיון שמיסיונרים חייבים להראות לתושבי המקום הלבנטינים שנוצרים פרוטסטנטים לא רק נאה דורשים אלא גם נאה מקיימים בהלכות מסחר הוגנות, הם מקימים מוסד בנקאי. כדרך העולם אין עסקי הרוח ועסקי הממון עולים בקנה אחד לאורך ימים וכעבור זמן מופרדים עסקי המיסיון מעסקי הבנק ולארץ משוגר יוהאנס פרוטיגר לנהל את הבנק. עד מהרה עסקיו נעשים מורכבים וענפים יותר ויותר. הוא משקיע הון בסלילת מסילת הברזל מיפו לירושלים, קונה קרקעות בכל רחבי העיר ויחד עם שותפיו היהודים – שלום קונסטרום, פחח יהודי מאמריקה, ויוסף ביי נבון, ספרדי נכבד המעוטר בתואר-כבוד עות'מאני – הוא מקים בשנות השמונים שורה של שכונות, וביניהן עיר-שלום, סוכת-שלום, בית-יוסף ומחנה-יהודה. בימי הפריחה בונה לו יוהאנס פרוטיגר בית גדול ומפואר, כפי שמספר חיים המבורגר בזכרונותיו, ונוטע סביבו הרבה אילני-סרק ומעל אבן הראשה המשולשת שבכניסה הראשית הוא חורט באותיות החלטיות "מחנים" – כשם שקורא יעקב המקראי לאותה פינה נידחת

בפתח היבוק, שבה פגעו בו מלאכי אלוהים רגע לפני שנאבק עם המלאך עד עלות השחר ויכול לו. בכך ניסה, כנראה, לרמוז על המאבק הגורלי שהתחולל בלבו, לב צעיר שוייצרי, המגיע לארץ הקדושה על־מנת לעשות נפשות למשיחו ולסול מסילות בין ירושלים לחבש וסופו שהוא סולל מסילה בין יפו לירושלים ובונה את עיר־הקודש היהודית. לאחר התמוטטות הבנק של ברגהיים – לא מעט בשל ההלוואות שניתנו לשפירא מזייף המגילות – מתערער גם הבנק של פרוטיגר, וכשאוסר השלטון התורכי על מכירת קרקעות ליהודים מקיץ הקץ על עסקיו הפורחים של הבנק, הוא פושט את הרגל בתהליך מתמשך ונאלץ אף לותר על ביתו למען המנזר הלטיני, כחלק מתשלום החובות. חברת "אגודת אחים" הלונדונית רוכשת את בנין־האבן המאסיבי בשביל בית הספר לבנות "אוולינה דה רוטשילד" ושולחת לכאן את מיס לנדאו – לידי אנגליה חניכת פרנקפורט ע"נ מיין נוסח שמשון רפאל הירש ומאמינה במיזוג אמונת ישראל עם התבוללות נוסח האמנציפציה – המחנכת את בנות ירושלים לדת ולמדע ומעמידה לרשות הממשלה המנדטורית שתקום לימים פקידות השולטות באנגלית ומהודרות בנימוסים נאים. בימי מלחמת העולם הראשונה נהפך הבית לתחנת־חלוקה למצרכי המזון, שמשגר ועד ההצלה האמריקאי, בראשות לואי מרשל, באניה "וולקן" לאוכלוסיה מוכת הרעב. ועדיין חיים עמנו ישישים הזוכרים כיצד עמדו בילדותם בתור בחצר "בית מחנים" וקיבלו מנות של קמח לבן דק, מיני גריסין, אורז, סוכר וריבות – סחורות קולוניאליות שעיר־הקודש עדיין לא ראתה כמוהן. אחרי המלחמה עורך במקום האגרונום ברוך צ'זיק תערוכה חקלאית ונוטע בחצר עץ ארז שהביא ממסעו המדעי בהרי אמנה. בשנת 21, כך עולה מתוך עיון ב"כל ירושלים" – "דפי־זהב" של הימים ההם – יושב ב"בית מחנים" מנחם מנדל אוסישקין, סגן יושב־ראש ועד הצירים, ולרשותו עומד טלפון מספר 50. אוסישקין הוא יהודי תקיף ונוהג שררה – "מנחם פחה" מכנה אותו בכעס וביראת־הכבוד כאחד רונלד סטורס מושלה הצבאי של ירושלים – אולם כל זה אינו עומד לו כאשר פוקדת את הארץ, בשנת 27, רעידת־אדמה עזה. ארמון אוגוסטה ויקטוריה, שעל האוכף שבין הר הצופים והר הזיתים, נסדק וניזוק, והנציב העליון לורד פלומר עוקר משם ומשתכן ב"בית מחנים", המוחרם לצורך זה עד שייבנה ארמון הנציב שעל הר העצה הרעה. ב־1930, כאשר בונה אוסישקין את ביתו בשכונת רחביה, הוא מקפיד לקבוע מעל הכניסה לביתו לוח־שיש ובו חקוק באותיות כחולות שם הבית, שהוא, כמובן, כשם הבית שממנו הוגלה שנים אחדות קודם־לכן.

לא הרחק משם, במעלה רחוב הנביאים, בפתח רחוב החבשים, ניצב בית אפוף מסתורין המנציח בשמו סיפור השתנות דומה. טבלת־אבן מכוסה פיח ואבק דרכים קבועה מעל הכניסה ועליה חקוקה באותיות מסוגננות המלה "תבור" ומתחתיה מראה־מקום בתהילים. זהו ביתו של קונרד שיק, שכמוהו כפרוטיגר הגיע לארץ־ישראל באמצע המאה הקודמת בשליחותו של מיסיון סנט קרישונה – נגר שוייצרי צעיר, הנשלח להקים בירושלים מוסד לנערים יהודים שילמדו בו את משלח־ידו של יוסף הנצרותי, וגם הוא כפרוטיגר הולך ומשתנה. שיק, שלא למד אדריכלות מימיו,

מקים בירושלים כמה מן הבנינים הבולטים ביותר – בית־החולים למצורעים "עזרת ישו" בטלביה, בית־הספר לנערות של האחיות הדיאקוניסיות "טליתא קומי" ברחוב המלך ג'ורג' ובית־החולים הגרמני. בבניניו הוא משלב סגנון בנייה מקומי עם סגנון אירופי, והם, לדעת רבים, שיא־השיאים של הבנייה הירושלמית המקורית. שיק מתכנן את בתי־מחסה בעיר העתיקה ואת שכונת מאה־שערים ובכך קובע את דמות דיוקנה של אס־השכונות היהודיות החדשות שמחוץ לחומות. במרוצת הזמן הוא נעשה מחשובי חוקרי עברה של ירושלים, בונה מודלים של בית־המקדש ושל כנסית הקבר, משרטט מפות של העיר, ומפענח ראשונה את כתובת השילוח שגילה אחד מחניכיו ברדתו לרחוץ במעיין הגיחון על־מנת לחפש את הדרכון המסתורי החבוי שם ומעלה את המים. הוא הרבה לפרסם ספרים, מאמרים ודוחות על התפתחותה של העיר; בין היתר בקבציו של ידידו א"מ לונץ, חוקרה הסגי־נהור של ירושלים. כאשר מוכר שיק בפתח שנות השמונים של המאה הקודמת את דגם בית־המקדש ב־800 לירות זהב ומקים תמורתו את ביתו בעל הצריחים והגמלוני – פאר מעשי־האדריכלות שלו – הוא קורא לו "תבור" ואין ספק שלנגד עיניו עומדים דבריו של קירילוס, בישוף ירושלים בשנים 350-387, שקבע כי הטרנספיגורציה של ישו, שהתחוללה על ההר הגבוה, ככתוב במתי, "ומקץ ששת ימים לקח לו ישוע את פטרוס ואת יעקב ואת יוחנן אחיו ויעלם בדד אל הר גבוה וישתנה לעיניהם ויזהירו פניו ובגדיו כאור ילבינו", התרחשה על פסגתו של הר־תבור.

* * *

כמו השירה צומחת גם ירושלים מתוך מיתוסים קדומים. בערפה של העיר, על רכס הר בגבול קרית־יובל ובין בתיה של קרית־מנחם, התנשאו גלי־אבנים מעוגלים הבולטים היטב על־פני סביבתם. חידת הרגמים המסתוריים, ההולכים ונכחדים עם הקמתם של השיכונים ובתי־המידות, העסיקה במרוצת המאה האחרונה את אנשי המדע שהעלו השערות שונות בדבר שימוש בימי מלכי יהודה הראשונים. אך בירושלים דבר אינו יכול למסורת האגדה היודעת לספר כי ציבורי־אבנים אלה הם הגלעדים שהקימו הפלשתים הנסוגים אל שפלת החוף על קברי־האחים של גיבוריהם, לובשי שריון הקשקשים שחץ חניתם כמנור אורגים, אשר נפלו בקרב עם חילותיו של דוד בעמק־רפאים. במגרש הרוסים, בין הקתדרלה המלבינה לתחנת־המשטרה, גדורה בשבכת־ברזל, הולכת ומתכסה בפסולת ובקרעי עתונים אבן עגולה וארוכה הסדוקה באמצעה. כאן, לא הרחק ממגדל פספינוס המתומן שהתנשא בימי בית שני, היתה, ככל הנראה, מחצבה לאבנים הרודיאניות ענקיות, והאבן הסדוקה היא אבן שנתבקעה בעת החציבה והחוצבים זנחיה. ואולם, מאז נחשפה, בעת חפירת היסודות לכנסייה הרוסית, יודע כל ילד כי זוהי אצבעו של עוג מלך הבשן, בדיוק כשם שיחיאל מיכל פינס ידע שאבן דומה, שנתגלתה בשכונת בית־יעקב, בתחומי שוק מחנה־יהודה, אינה אלא אבן־הזוחלת שעליה המליך עצמו אדוניהו בן־חגית למלך על ישראל. בקרבת שער מנדלבאום, על אס־הדרך להר הצופים, התגבהו, קודם שנבנו שם בתי

שכונה בירושלים

אונגרן, גלי-אפר, שבנשוב בהם הרוח העלו ענני אבק צורב. תלול אל-מאסאבין – תלי המסבנות – קראו להם הכפריים, ששמעו בן מפי אביו, כי לכאן הושלכה הפסולת של תעשית הסבון ששיגשגה בירושלים קודם שנגדעו עצי הזית. ואולם, היהודים, שהיו מגיחים אל השדות המנומרים פרחי דם-המכבים ונוריות ירושלים בימי פגרה או ביום שהכדור-הפורח הגרמני נראה נופל, ידעו אל-נכון כי אדמה שמנונית זו אינה אלא שפך הדשן שהורם מעל המזבח בזמן שבית-המקדש היה קיים.

הפלאי שבמיתוסים הירושלמיים הוא האגדה על מקום מושבו של המשיח. בספרות הסוד היהודית הוא יושב ב"פתחא דקרתא" – בשער העיר – בין עניים מוכי חלאים, הם מתירים וקושרים בבת-אחת והוא מתיר וקושר אחת ואומר לעצמו אולי אידרש ואל אתעכב. צאצאיו של יוסף יושעה ריבלין, מחלוצי היציאה מבין החומות, מספרים כי עלה בידי אבי משפחתם לזהות את המקום. בפזמונו הקבלי "בשעריך ירושלים" מתאר ריבלין את קדושתה של העיר כעשויה טבעות-טבעות, טבעת לפנים מטבעת, הסובבות כולן את אבן-השתייה. העיר עצמה, "שטח החומות" כלשונו, הוא באיפרכיה של משיח בן-דוד בנה של לאה. ואילו המרחבים שמן השערים ולחוץ הם בתחום שלטונו של משיח בן-יוסף בנה של רחל. ומקום מושבו של בן-יוסף הוא על קו-הבינים שבין התחומים, בפתחא דקרתא, המכונה גם "ראש הגבעה", מקום שאליו הועברה קדושת ראש הגבעה המקראית שעמד עליה משה בעת המלחמה עם עמלק. ומקום זה, הם מוסרים בלחישתה, הוא בגן הציבורי הקטן, החבוי בגבו של רחוב ישעיהו, בין המינארט של מסגד נבי עוכאשה הנטוש, הקרוי על שמו של אחד מראשוני הלוחמים למען האיסלם, מי שענף עץ שנתן לו ידידו הנביא הפך בידיו בשעת קרב לחרב ובין הקימריה – אולם הקבורה המקומר בו מצאו את מנוחתם הקדושים שנפלו בקרב עם הצלבנים. שם, בחלקת-השדה הזנוחה, שריח מעורב של טחב, מים מעלים ירוקה וצואת כלבים עולה ממנה – היו ראשוני הפרושים בירושלים, תלמידיו של הגאון מוילנא, נוטים אוהל גדול – אוהל משיח בן-יוסף – ומקיימים בו משמרות של מקובלים ללימוד הזוהר ותורת האר"י, ובערבי שבתות וחגים עורכים תיקוני "צפנת פענח" ותפילות "עוד יוסף חי" לחיי המשיח. אין למצוא סמוכין לדברים אלה, אלא בספרים שהוציאו לאור בני משפחה ותיקה זו, אך מספרי המעשה עומדים בעקשנות על דעתם ומוסיפים כי בימי המצור על ירושלים, ב-1948, כשגברה הסכנה, נערכו כאן בחשאי ובאישון-לילה תפילות של מקובלים, שאחריהן, הוקל, כמובן, המצב הקלה רבה.

אך דומה כי יותר מכול צומחת ירושלים, צפופה ונפחדת, סביב אגדת האבן הלא-נראית שבהר-הבית.

שוב ושוב, בנוסחים שונים, חוזרת האגדה העברית ומספרת את המעשה באבן-השתייה. בשעה שברא הקדוש-ברוך-הוא את העולם והבדיל בין המים העליונים למים התחתונים, היו מימי תהום מתגברים ועולים למערב ולא נראה חללו של עולם, עד שברא הקדוש-ברוך-הוא צרור וחקק עליו את השם המפורש בארבעים ושמונה פנים ונטלו והניחו על פי תהום. וכשהיו המים מבקשים להתגבר ולהתעלות,

הרי כיון שהגיעו לצרור, מיד היו מתפזרים וחוזרים לאחוריהם. כשביקש דוד ליסד אבן-שתיה, חפר למטה אלף וחמש מאות אמה ואלף וחמש מאות אמה פעמים, עד שהגיע לאותו הצרור. אמר "אוי לי שיגעתני לריק וחבל היתה יגיעתי, שהייתי סבור שאמצא מקום טהור שלא נגע בו אדם, והרי אני מוצא חרש". מיד ציוה דוד וסילקו את העפר מן התהום עד שנתגלה הצרור ונראה יפה. כיון שראה דוד את השם המפורש חקוק בו, הושיט ידו ליקח את הצרור, אמר לו הצרור, "אל תגע בי, שמא תחריב את העולם". באותה שעה לא השגיח דוד לדברי הצרור והושיט ידו ונטלו. וכיון שכך פרחו ממנו האותיות החקוקות בו ונשאר חרש בידו. מיד התחילו המים יוצאים ומתגברים ומבקשים להחריב את העולם ולהחזירו לתוהו ובוהו. ודוד וכל ישראל עומדים במים, עד שהגיעו המים לטבורו של דוד. התחיל דוד צועק ובוכה ואומר "הושיעה השם, כי באו מים עד נפש, טבעתי ביון מצולה", ולא נענה. אמר לפניו "רבונו-של-עולם, גלוי וידוע לכל העולם, שבידך להמית ולהחיות. אם רצונך, התמלא עלי רחמים ואל תמיתני בחניקה זו. ואם גזרת עלי שתהא מיתתי בחנק, תהא מיתתי כפרה על כל עוונותי". ולא נענה. חזר ואמר "כלום יש כאן אדם שיודע לכתוב את השם ואינו כותבו תהא מיתתו בחנק ולא תהא מיתתו כפרה לו, וכל ישראל מחולי עוון". באותה שעה נשא אחיתופל קל-וחומר בעצמו ואמר "ומה לעשות שלום בין איש לאשתו אמרה תורה יימחק השם על המים, להחיות ישראל על-אחת-כמה-וכמה". מיד קפץ וכתב את השם על הצרור והניחו על המים וחזרו המים למקומם והיו המים מתמעטים והולכים ונכנסים לתהום עד שנראתה הארץ.

חלום זה מבעת את העיר מאז דמדומי-השחרית שלה. כאן, סמוך כל-כך מתחת לרגלינו, אורבים הכליון והמוות ורק אבן אחת לא נראית, המשוקעת בין השיתין של המזבח, מונעת את התהום מלעלות ולשטוף את העולם. והעיר, במאמץ אנושי אמיץ ונואש של הסחת-הדעת מפני אימת המעמקים, מליטה פניה בבתים, ברחובות, במבואות ובחצרות. אך האימה הלא-ברורה מוסיפה להגיח מקצות הזכרון של כל חלקת שדה חשופה ושל כל בית שבוניו זנחוהו פתאום באמצע בנייתו.

במחנה-יהודה, מול תחנת-המשטרה הישנה, ששני אריות-אבן מגינים עליה, ניצב בנין לשכת הבריאות המחוזית. הטוגרא של עבדול חמיד השני, חתימתו של השולטן התורכי ששום דבר אסור שיחצוץ בינה ובין האל שמעליו – החקוקה בכרכוב-השיש שבראש הבנין מעידה כי כאן חנכו השלטונות בסוף המאה שעברה את "אל-מוסתשפא אל-בלדי" – בית-החולים העירוני של ירושלים.

בית זה, מתחילת בנייתו, נועד לזוג ערבי צעיר שעמד להינשא. ברטה ספורד-וסטר, בתם של מיסדי המושבה האמריקאית, מספרת כי הדבר אירע סמוך לאחר בוא הוריה לארץ ב-1881. החתן, בנה יחידה של משפחה קתולית אמידה, מת בבוקר יום נישואיו, ואמה של הגברת ספורד-וסטר, שהיתה מוזמנת לחתונה, הפכה פתאום עם כל הקרואים מחוגגת לאבלה. מכוונסים היו כולם באולם קבלות-הפנים רחב-הידיים, שבמרכזו, בכורסה, הושב החתן המת במיטב מחלצותיו. הכלה, נערה רכה ונאה, הובאה אליו עדויה בתכשיטיה, לבושה שמלת כלולות עשויה אריג ברוקדה,

פניה מכוסים הינומה מסורתית מעוטרת פרחים, והושבה לצד חתנה המיועד. האורחים פרצו ביללות שמחה כמנהג המזרח והאם עם בני משפחתה החלה לחולל לנוכח הזוג ונרות דולקים בידיה. "גזירה היא שארקוד!" חזרה ואמרה שוב ושוב האם בקול לא־לה, והאורחים עונים אחריה כהד "כן, גזירה!" כשסיימה את המחול, קרעה האם את בגדיה, זעקה זעקת־מוות ותלשה את ההינומה מעל פני הכלה – והאות למסע ההלויה ניתן. מאז נטשו הבנאים את עבודתם והכול היו חולפים על־פני הבית המקולל בבעתה, עד שבאו השלטונות, היחידים שחפצו בו, וגאלוהו משממונו.

האימה עדיין אורבת כאן, כמו שכותב עמוס עוז – בעומק מגרש הרוסים, מאחרי חומת שנלר, בחביון המנזרים שבכפר עין־כרם, במובלעת ארמון הנציב שעל גבעת העצה הרעה – בכל אותם מרכזים סמויים, מוקפים חומות קודרות אשר בראשן נעוצים שברי־זכוכית דוקרניים, המצויים בלב כל שכונה ופרבר של עיר זו האסופה אל תוך נפשה.

אימת התופת העשן בגיא בן־הנום, אימת ציבורי הקברים המקיפים את העיר והמציבות הבודדות החבויות בצל חצרותיה, אימת מנהגי הקבורה הקמאית – הנעשית בחפזון וללא רחמים – אימת מחול־המוות הנהוג בטקס מסתורי ומצמרר בבתי־החיים של הישוב הישן בחבורת גברים מזוקנים, לבושי קפטנים מפוספסים המחוללים מסביב לגופת המת ומשליכים לכל רוחות השמים פיסות־מתכת זעירות כמתנות לנגעי־בני־אדם – השדים והלילות.

שמואל מאיר משיוף מספר כיצד ניסה אביו לחסנו מפני החרדה שבהליכה על־גבי שכבה דקיקה של שפיות, הווה וחיים הצפה על הים הנעלם של עבר, טירוף ומוות. חסידי חב"ד בירושלים נהגו לרשום כל ילד שנולד כחבר בחברה קדישא, כך מספר משיוף, שהיה רוב שנותיו מנהל בית־החולים לחולי־נפש בירושלים, ולשלם חצי בישליק לחודש כדמי־חבר בשבילו. "והנה במוצאי שבת אחת נפטר בשכונתנו אבי משפחת אזולאי. אבא בא ולקח אותי בזרועותיו ונשא אותי לחדר המת. נשמתי כמעט פרחה, וביחוד לאחר שאבא לקח את ידו של המת והעביר אותה על פני. אמא כעסה מאוד כששמעה זאת, אולם אבא השיב, 'מעכשיו לא יהיה פחדן'".

* * *

"ירוזלם איסט דאס צנטרום דר אכסצנטרישן", רושם הגיאוגרף ד"ר אברהם יעקב ברור דברים ששמע מפיו של אפרים כהן־רייס, מנהל בית־הספר "למל", בשמו של אחד מיוצאי גרמניה הותיקים.

"ירושלים היא המרכז של אנשי־הגבולין", אני מנסה כוחי בתרגום כושל של המכתם הגרמני, המיטיב כל־כך לתאר את כוח־המשיכה שנודע לירושלים בין יוצאי־הדופן, התמהונים והמשוגעים לדבר אחד, ששוטטו ברחובותיה – נביאים, משיחים, חסרי־דעה.

ג'אין מרכוס, נסיכה הולנדית עשירה, שבאה לארץ בשנות השבעים של המאה הקודמת על־מנת להקים בית ל־144 אלף בני ישראל שיישארו באחרית הימים, אחרי החורבן שיחרב העולם כולו, ככתוב בברית החדשה. היא החלה להקים לשם כך בנין

גדול ברחוב ממילא פינת רחוב המלך ג'ורג' – מול "היכל שלמה" של היום – אלא שבינתיים פרץ בבלקן מרד הסרבים נגד התורכים והיא חזרה להולנד על-מנת לגייס מתנדבים לעזרת הסרבים. לאחר המרד שבה הנסיכה לירושלים כאורחת המושבה האמריקאית, גרה באחד מאגפי הבנין עצום המידות שבנתה, ובחדרה מוכן כל הימים קומקום רותח כי ברצונה להיות הראשונה שתקריב כוס תה לאדון בהופעתו השניה. אולם כספה אזל, החלום להשלים את הבנין הלך ונגוז ומרת-נפש היא הסתלקה מן העולם. והבנין – "אל-אמירה", הנסיכה – כפי שהיה מכונה בפי הערבים – עמד פרוץ לכל רוח עד שבאחד הימים פינה מקומו למלון "פלזה".

מיס קארי, נזירה אנגליה תמהונית, שהקימה בימי המנדט בראש הר נישא מעל עין-כרם כנסית-אבן מלבינה, שארבע גומחותיה פונות אל ארבע רוחות השמים – אל ירושלים במזרח, אל רומא במערב, אל מכה בדרום, ובצפון אל האינסוף האתיאיסטי – מקדש לאיחוד הדתות בעולם. בימי תפארתו היו מתכנסים בביתה של מיס קארי יהודים, ערבים ונוצרים, מתכבדים בתה של מנחה ובביסקויטים אנגליים ונוהרים שלא להביך איש את רעהו. לאחר הסתלקותה של הוגת הרעיון תפסו אנשי הכנופיות הערביות את הכנסיה המשקיפה על ירושלים והחזיקו בה עד שנכבשה בסערת מלחמת-העצמאות. לאחר שנים של הזנחה נהפך המקום מוסד לנערות חסרות-בית ולבסוף בסיס לאנטנות מרחיקות שידור.

דן שורץ, ירקן מחסידי ישיבת "תולדות אהרן" הקנאית, שבעיבורה של שכונת מאה-שערים, נותן כל הון ביתו למען יוכל לקיים את מצות שילוח הקן – מטפס על עצים ועל מרזבים בחיפושים אחרי קן של דרורים או בני יונה, משלח את האם ונוטל את הביצים או את הבנים ומגדלם בביתו. כאשר ביקר בירושלים ר' יואליש טייטלבוים, האדמו"ר המנוח מסאטמר, אויבה בנפש של המדינה והציונות, העלה אותו שורץ אל גג הישיבה על-מנת שיקיים מצוה שלא קיימה הרבי מעודו. בעידודו אף הוציא החסיד קונטרס מהודר, מלווה בתצלומים רבים, ושמו "קן צפור", להדריך את בני ישראל בדרכי קיומה של מצוה נדירה זו.

המיוחד שבאנשי-הגבולין הללו הוא ללא ספק הצדיק התמים במעשיו ר' אהרן משה ב"ר שאול מגזע צבי מק"ק ברודי, תלמידם של הקדוש הרב ר' יעקב יצחק, החוזה מלובלין ושל ר' אורי השרף מסטרליסק, שעלה לירושלים בסוף שנות השלושים של המאה הקודמת והיה מתאבל תמיד על גלות ישראל וכבוד שמים שנתמעט מאז חרב הבית, כמסופר בפרוטרוט ב"ספר תולדות חכמי ירושלים". צדיק זה העמיק בהתבוננויות ושפך שיחו לפני השם על אריכות הגלות המר, עד שנתגלה לו באחד הימים כי כל הגלות המר והצרות העוברות על ישראל הן בעוון החטא שחטאו בני ישראל לזכריהו בן-יהוידע. כוהן ונביא זה, כנאמר בדברי הימים, נרגם למוות במצות המלך בחצר בית השם לאחר שיסר את העם על שעזב את אלוהיו. חכמי המדרש מספרים כי בשעה ששרפו הבבלים את המקדש התחיל דמו של זכריה לרתוח. אמר נבזראדן רב-טבחים אני אפייסו. הביא חכמים והרג על דמו והדם לא נח, הביא פרחי-כהונה והרג עליו ולא נח, הוסיף והרג עליו תשעים וארבעה רבוא

ולא נח, קרא אל הדם ואמר "זכריה, זכריה, טובים שבעמך אבדתים. האם טוב לך שאהרוג את כולם?" מיד נח הדם מרתיחתו. ועד היום, כך מספר מנחם מנדל מקמניץ, בעל "קורות העתים", יש שם דם קרוש, וכשנותנים עליו מים מתאדמים הם מדמו. כתב אפוא אהרן משה בן שאול דברי התנצלות ומחילה חוצבים להבות אש לפני זכריהו בן־יהוידע שימחול לבני ישראל וימליץ עליהם לקרב הקץ וקרא למרדכי פ"ח שניצר – האמן הארצישראלי הראשון, קברן לפרנסתו ופסל וחוקק באבן לפי כשרונותיו – והורה לו לחצוב ולחקוק דברים אלה על גג קברו של הנביא ויתן לו שכרו. ירד שניצר אל עמק־יהושפט, שבאחרית הימים עתיד להתקיים בו משפט העמים שניבא יואל, וטיפס על גג הפירמידה שבמרומי "הנפש" של קבר בני חזיר – שבני ירושלים זיהו אותו כקבר זכריה. שניצר, כך מספר בעל "תולדות חכמי ירושלים", היה אמן מומחה בעבודתו ורגיל לעמוד גם על בנינים רמים ונישאים, אך הפעם קרה לו אסון נורא וכאשר הניח כף־רגלו לעלות על גג הקבר נפל ארצה וירוצץ את גולגלתו ויהי כפשע בינו ובין המוות ועוד חצי שנה אחרי־כן היה חולה מסוכן. ולימים, לאחר מותו, מצא אהרן משה מנוחה קצרה בחצר קבר זכריה, עד שבאו הירדנים וניקו את מערכת הקברים החשמונאית – ובכללם את יד־אבשלום ומערת־יהושפט – מן הקברים המאוחרים, שנוספו עליהם במשך הדורות, ועצמותיו התפזרו לכל רוח.

חוט של טירוף משוך על העיר, כחוט התפירה הלבן, שהיה נסרח בשנות החמישים המוקדמות אחרי אשה באה בימים שסובבה בחוצות ירושלים, מדקלמת במבטא גרמני כבד דברים סתומים על אהבת שלמה לשולמית, על מוח גדול הרוכב על מוח קטן ועל גלים אלקטרו־מגנטיים, ומפייסת את המבקשים להניאה ממעשיה באמרה שאין היא אלא כורכת את ירושלים "בקשר לאחד", כדי שלא תתפזר לכל רוח. ירושלים מתפוררת, מתפזרת, מתפשטת –

אנשי גלות יהויכין, כמסופר באיגרת רב שרירא גאון, נוטלים עמהם בצאתם לבבל אבנים ועפר מבית־המקדש ומניחים אותם ביסוד בית־הכנסת שהם מקימים בנהרדעא. בית־הכנסת אלטנוישול בפראג לא נקרא כך כפשוטו – בית־כנסת ישן־חדש – אלא "על־תנאי", שהגולים שיבצו גם כאן אבנים של בית־המקדש והתחייבו להחזירן לירושלים כשישוב וייבנה המקדש, ועד המאה ה־12 ידעו להבחין בהן בין האבנים וריצו אותן בתשעה באב. אניה איטלקית מגיעה ליפו בראשית המאה ה־13 ונוטלת מאדמת מנזר "חקל דמא" שבגיא בן־הנום – שדה־הדמים שקנה יהודה איש־קריות בדמים שקיבל מן הרומאים תמורת הסגרתו של ישו – על־מנת לפזרה בבית־הקברות קמפּו־סנטו – השדה הקדוש – שבפיזה. במאה ה־17 נהג המופתי של ירושלים לשלוח מדי שנה לשולטן שבקושטא אגרטל של בדולח ובו שיירים ואבק שנאספו מכף־הרגל המוטבעת בסלע שבכנסית העליה בהר הזיתים, מקום שנישא שם ישוע השמימה ארבעים יום לאחר שקם מן המתים.

וירושלים הולכת ומתקבצת מכל עבר –

אחד משערי ניקנור, שהובאו בספינה מאלכסנדריה, תרומה למקדש, והושלך בעת

הסערה הימה, שב ועלה מבין הגלים כשהגיעו לנמל עכו, ויש אומרים, מוסיפים חכמי התלמוד נימה מיתולוגית לסיפורם, בריה שבים בלעתו והקיא את ליבשה. מנבר-עץ מחוטב להפליא ומעוטר שנהב וצדף שנעשה בסוף המאה ה-12 בחלב בפקודת נור א-דין ונשלח כשי לירושלים, שימש דוכן-תפילה באל-אקצה, עד שבסוף שנות הששים של המאה הנוכחית שילח בו אוסטרלי מטורף אש ושרפו. כסאו של המספר הפלאי ר' נחמן מברצלוב, שבשל איסור השלטונות הסובייטיים להוציאו מאומן פורק לחלקים רבים והוברח לארץ בידיהם של עשרות חסידים, וכאן, מששבו כל החלקים ונקבצו, הורכב מחדש והוצב ככסאו של אליהו הנביא בישיבת "אור הנעלם" – מקום התקבצותם החדש של החסידים המתים בירושלים. ואחרון-אחרון, עצמות עוף מתפוררות השמורות במזנון ביתו של אחד מחסידי בעל "שומר אמונים" בירושלים. בשבת פרשת וישלח, בימי הרעה הנאצית, מספר החסיד ומצביע על צלוחית-זכוכית פקוקה העומדת בין גביעי-הכסף ומגדלי הבשמים, בשבת ר' אהרל'ה בברגסאס שבהונגריה, הושיט לו הצדיק מן השירים של הסעודה השניה אחת מעצמות העוף שיש לה דמות ספינה ואמר לו בזה הלשון: "הרי לך בני, ספינה, ובה תגיע לירושלים ותשגיח שלא תישבר". ביום הראשון שלמחרת גנב את הגבול, מסיים החסיד את סיפורו, הגיע אחרי תלאות לירושלים ומאז לא יצא ממנה.

סמוך לתחנת-הרכבת, על ראש גבעה הנשקפת אל גיא בן-הנום, הר-ציון וחומות העיר העתיקה, בנה קליפורד הולדיי את כנסית סנט אנדריוס לזכרם של החיילים הסקוטים שנפלו במלחמת-העולם הראשונה בקרבות על הארץ הקדושה. בכנסיה זו מתקיימים יחדיו, מבלי משים, שני הכוחות – הצנטריפוגלי והצנטריפטלי – הנאבקים על נפש העיר. הכנסיה קרויה על שם הדייג בן כפר בית-ציידה הסמוך לשפך הירדן לכינרת, מתלמידיו הראשונים של ישו, פטרונם הנערץ של הסקוטים שעל-פי מסורתם הועברו עצמותיו לארצם ונטמנו בעיר סנט אנדריוס, המתכבדת בשמו. ברצפת הכנסיה קבועה טבלה לזכר המלך הסקוטי רוברט ברוס, אשר ציוה לפני מותו ב-1329 לקבור את לבו בירושלים. שליח יצא ובידיו הלב השמור בקופסת-כסף, אך נהרג בספרד והלב – או שנעלם, על-פי אחת הגרסאות, או שנמצא ונטמן במלרוז שבדרומה של אדינבורג – ובארץ הקדושה, שהפסידה הן את עצמותיו של הדייג הגלילי והן את לבו של המלך הסקוטי, לא נותר אלא הסיפור וטבלת-נחושת שנחרטו בה הדברים הללו לזכרון, נדבת האזרחים של דנפרמלין ומלרוז בחגיגת המאה הששית למותו של רוברט ברוס – 7 ביוני 1929.

* * *

ירושלים מלאה זכרונות טרגיים, כך בקירוב כותב ביומנו סר רונלד סטורס ומוסיף כי בירושלים קיים דבר-מה שחלף ואיננו ובכל-זאת נשמר ללא סייגים, דבר-מה שהביא במבוכה את הקדמונים ואת החדשים. ודומה כי ברישום חפוז זה, מחורף 1917, עלה בידי מושלה הצבאי של ירושלים להצביע על אחד הפרדוכסים האפייניים של העיר, המלבה באין-ספור גירויי זכרון את אש הגעגועים אל העבר שלא תכבה. הטקסים הנוצריים החוזרים ונשנים בדייקנות מדי שנה ומשחזרים את מעמד

הצליבה, את המשיחה, את רחיצת הרגלים, את קבלת האש הקדושה היורדת מן השמים בקפלת המלאכים שליד הקבר הקדוש, תכליתם שלא להניח לאותו חודש ניסן לשקוע בשכחה ולהוסיף ולקיימו כחלק בלתי־נפרד של ההווה.

לעומתם אין החיים היהודיים מרפים מזכר המקדש – התפילות תוקנו כנגד הקרבנות, בית־הכנסת הוא מקדש־מעט וכל אבזריו – הארון, הפרוכת, הבמה, הדוכן, נר התמיד והכיוור כנגד כלי המקדש. גם הצומות והחגים והטקסים הם חלק ממאבק מתמיד זה עם השכחה. אין שמחה שלא נותנים בה קורטוב מזכר החורבן – עושה אשה תכשיטיה ומשיירת דבר מועט זכר לחורבן; עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר דבר מועט זכר לחורבן; מברך ברכת המזון ומצפין את הסכין שמא יבוא לכלל צער בעת אמירת "ובנה ירושלים" ויאבד עצמו לדעת. השמחות המשפחתיות גדושות אזכורים לבית שחרב – בעת כתיבת התנאים שוברים צלחת כדי לגרום צער לנוכחים, ביום הנישואין מניחים אפר־מקלה על ראש החתן במקום הנחת התפילין לקיים "אפר תחת פאר", בשעת החופה שוברים כוס, ובירושלים של הישוב הישן עוד הגדילו לעשות ואסרו לנגן בכלי־זמר בשעת משתאות. ורק בשמחת בית השואבה, בחול המועד סוכות, הבא להעלות על הלב את השמחה שהיתה במקדש, שמי שלא ראה אותה לא ראה שמחה מימיו, נשמע קול הקלרינט והכנור בחוצות ירושלים. הידוע במנהגי זכר לחורבן הוא השארת פיסת קיר לא מטויחת בפתח הבית. בשכונת רוחמה, בקרן הרחובות דוד ילין ויחיאל מיכל פינס, בנה את ביתו אדון אהרן קמרה. בית מהודר, בנוי אבני־גזית ורודות שבו שיכנתי את מרדכי לדר גיבור "נוצות" ואת מפקדת צבא־התזונה שלו. בסורגים שמעל שער המבוא קשר בעל הבית בחוטי־ברזל גולגולת שור שקרניו צבועות ירוק כנגד עין הרע, ובכניסה פנימה הניח ריבוע שחור זכר לחורבן. וכדי שלא יטעה מי לחשוב כי למראה ביתו העומד על תלו שכח האדון קמרה את הבית החרב, חיבר למענו ה"ראשון לציון" הרב יצחק ניסים דברי־שיר, ולאחר־מכן הוזמן אמן מיוחד שירשום אותם משני צדי הריבוע. העובר על־פני הבית ומציץ פנימה אל חדר־המדרגות יוכל לקרוא גם היום את חרוזיו הנוגעים ללב של בעל־הבית הירושלמי הכתובים באותיות אשוריות תמות:

מקדש אור חמדתי / בין עיני שמתיהו

זכור זכרתיהו / ומכתלי ביתי

ועל ראש שמחתי / נכר כי שחרתיהו

ההלך, אם היה מאמץ את עיניו, יכול היה להבחין בתחתית החרוזים בחתימת הצייר: "קיטש". שנים רבות חשבתי כי החתימה אינה אלא תעלול של הצייר, תלמיד "בצלאל" ככל הנראה, שבדרך זו הביע את הסתייגותו מן המלאכה שנאלץ לעשות בכדי לקיים את עצמו עד שאחד מחברי הנוברים בכתבי־העתים של ירושלים, שלח לי לפני שנים אחדות העתק ידיעה שהתפרסמה ב"דואר היום" ב־19.7.1929 ובה נכתבו הדברים הבאים: "אסון במשפחה עברית בירושלים. משפחה עברית בירושלים היתה אתמול בבוקר קרבן לאסון מחריד שקרה בביתה. ה' קיטש, צבע משכונת נחלת־צדוק, יצא לרגעים מספר את חדר ביתו לחצר והשאיר את אשתו ואת

בתו, ילדה בת שנתיים, בחדר בשעה שהאם גיהצה חפצים. הילדה שיחקה בבקבוק נפט וכשפנתה האם לחדר אחר, באה הילדה ושפכה נפט על המגהץ החם. מיד זינקה להבת־אש כבירה ונאחזה בשמלת הילדה. לצעקת הילדה חזרה האם אל החדר ומיד אחזה גם בה הלהבה. האם ובתה צעקו מאוד, ומיד נבהל אביהן אל הבית. האב האומלל עמד לפני השאלה את מי להציל תחילה, אולם אחר־כך הצליח להשכיב את האם והילדה על הספה וכיסה אותן בכסות ובשמיכות. באופן כזה הצליח לכבות את הלהבה מעל גופן, אולם פצעיהן איומים. האם ובתה הפצועות הובלו לבית־החולים הדסה. מצבה של האם אנוש. גם הילדה פצועה קשה, אבל מצבה טוב ממצב אמה. בעיר נפוצו שמועות אחרות על סיבות האסון. ב־27.7.1929 מגלה "דואר היום" לקוראיו את סופו של האסון. "בליל יום חמישי זה", כותב רושם הכרוניקה הירושלמית, "בשעה 12 נפטרה המנוחה רבקה קיטש ונפחה את נשמתה אחרי יסורים נוראים, בשנת ה'24 לימי חייה. לפני שבועות אחדים נכוותה בתה הקטנה באש ותמהר האם להצילה מתוך הלהבה ותהי אף היא לקרבן. המנוחה היתה בת למשפחה כבודה בעירנו ובמותה השאירה יתום בן ארבע שנים". מאז נודע לי הדבר לוחכות הלהבות את אימת־הילדות הרחוקה שלי מפני גולגולת השור המלבינה, וזעקות השבר של הנשרפים משתיקות את קינתו המוארת של אדון קמרה ואת הד פסיעותיו של מצביא צבא התזונה, הממשיך להיחבט בזכרוני בחדר־המדרגות של ביתו. בינתיים הזמינו בעלי־הבית הנוכחיים צבע שישפץ את חדר־המדרגות והוא העביר את מברשתו על "קיטש" והעבירו מן העולם כליל.

געגועים אלה עלולים היו לגרור את ירושלים ליופי־של־יאוש, לפאר חנוט, להסתגפות או למרה שחורה, כפי שעולה בגורלן של ערים עתיקות אחרות, אך היא מילטה עצמה מכך בזכות יכולתה לפתוח אפיקים לציפיה – ציפיה לעיר מיסטית, חפשיה וחדשה, המקושטת ככלה אל בעלה, ציפיה לתחיית המתים ולבוא המשיח, והגדולה בציפיות – הציפיה למקדש העתידי שירד מן השמים בנוי ומשוכלל.

במרומי הר־ציון, בבית־הקברות הקתולי, נח גופו המעונה של עלם אירי מוכה שמש – כריסטופר קוסטיגן, האירופי הראשון שעבר את הירדן לכל ארכו בסירה קטנה. ב־1835 חתר יחד עם משרתו איש־מלטה במימיו הצורבים והכבדים של ים המלח עד שאזלו להם בלב ים המים המתוקים. בשארית כוחם הגיעו לחוף הצפוני, ורק לאחר שיום תמים היו מוטלים אין־אונים על תלולית עפר ומלח התאושש המשרת ויצא ליריחו להזעיק עזרה. קוסטיגן הקודח הועלה על סוס והועבר לירושלים. שם, באחד החדרים הקרירים, גבוהי־התקרה, של המנזר הפרנציסקני, השיב את נשמתו לבוראו. וקתרינה אמו קבעה מצבת־אבן גדולה בקיר בית־הקברות ועליה ציורתה לחקוק כתובת לטינית לזכר בנה האהוב שמת בארץ נכריה, כתובת המסתיימת בשורה רבת־יפעה: "הו בן, היכנס אל ציון השמימית, למקום שאין שולטים בו המוות, הצער והיסורים ושם שמחת עולם".

בבית־הקברות שבסנהדריה, סמוך לקברי הסנהדרין, ממתין ר' אריה לוי, רב האסירים והמצורעים, לקץ גורלו, וככל המתים בירושלים שוכב גם הוא ופניו אל

העיר והמקדש, כמי שמוכן לקום וללכת שמה. ועל מצבתו, מצבת־אבן שטוחה, חרטו בניו של הצדיק הגלוי האחרון שידעה ירושלים את השורות הבאות מתוך צוּאתו: "אני מבקש מכל מי שיבוא להשתטח על קברי שיאמר בפה מלא – אני מאמין באמונה שלמה שתהיה תחיית המתים בעת שתעלה רצון מאת הבורא יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד ולנצח־נצחים".

בגנזי בית־הספר "תחכמוני" שמורים היו כלי־נשיפה שאיש חוץ מן המנהל לא היה רשאי לטפל בהם. א"ח אלחנני מספר כי הם תרומתו של יהודי וינאי, שהאמין כי המשיח כבר עומד אחר כתלנו ויש לקדם את פניו בחצוצרות ובקול שופר. פנה אפוא לבית־חרושת בעירו והזמין כמה כלי־נגינה שנהגו לשיר בהם בבית־המקדש והעלם הוא עצמו לירושלים ארוזים בארגז גדול שפנימו מצופה קטיפה כחולה וכל כלי נתון במסגרתו. בחרדת־קודש הביא את הכלים ומסרם להנהלת בית־הספר והתנה שאין להשתמש בהם לזמרת־חולין אלא רק לאמן בהם את התלמידים, שיהיו נכונים להריע לכבוד המשיח. וכנגד זה מספר ר' זרח ברוורמן על החרדה האוחזת ברבו הגאון מבריסק, ר' יהושע לייב דיסקין, כאשר נדמה שפעמי משיח נשמעים על ההרים. בעמדו יחידי בבית רבו בשעת לילה מאוחרת, כך מספר ברוורמן, נשמע פתאום קול צפירת הרכבת, שהתחילה אז עושה דרכה לירושלים. שאל ר' יהושע לייב את תלמידו לפשר הצפירה, וכששמע את תשובתו נתמלא הגאון חרדה משונה וארשת תוגה פתאומית ירדה על פניו, ולאחר שגנח מלבו, אמר: "אהה, כבר מפנים את הדרכים, כבר, כבר, וזמן הגאולה קרוב ואנחנו עדיין איננו מוכנים", והוא שנה ושילש את דבריו וכל עצמותיו מרתתין מאימת יום־השם הגדול והנורא.

ר' הלל משה גלבשטיין, מחסידי הרבי מקוצק וה"צמח צדק" החב"די, בא לירושלים בסוף שנות הששים של המאה הקודמת בשליחותו של הרבי מרדיוזימין, שציוה עליו "לאקמא שכינתא מעפרא" – להקים את השכינה מעפרה. הוא קבע את מושבו בדירתו של המקובל ר' שלום שרעבי – הרש"ש – דירה שסיפרו עליה נפלאות, עסק בחכמת־הנסתר עם חכמי בית־אל הספרדים וראה את יעודו בקיום מצות "שמירת המקדש" – הצבת משמרות של כוהנים, לויים וישראלים במקום קרוב להר־הבית שילמדו הלכות קדשים. גלבשטיין הכין תכנית מפורטת להקמת בית־מדרש על־יד הכותל המערבי, ומכיון שלא יצאה לפועל הסתפק בקיום מנין מיוחד ברחבת הכותל ובכתיבת ספרים לביסוס הלכתי של שיטתו. ששים שנה לאחר מותו, בעצם ימי ההתעוררות המשיחית שלאחר מלחמת ששת הימים, שבו נכדיו של גלבשטיין והוציאו לאור את ספרו "משכנות לאביר יעקב" שאימצוהו להם כספר־יסוד תלמידיה ההוים של ישיבת "תורת כוהנים", שהוקמה מחדש ברחוב חברון בעיר העתיקה על־מנת להכין משמרות כוהנים ליום שייקראו לשמש בקודש.

ירושלים המפוכחת, למודת האכזבות, הנושאת בכאב את הסתר־הפנים המתמשך, דחתה בהחלטיות שאינה יודעת חמלה אותם יחידיים שאינם מסתפקים בשדות חסרי־הגבולות של כמיהה וגעגועים ואיימו לשאת אותה בעל־כרח על כנפי המימוש של חלומותיהם אל גבהים שמהם תושלך שוב אל קרקע המציאות.

למשל, המעשה ב"אוהל המשיח".

חברי כת הפרסביטריאנים הירושלמים המחכים לביאת הגואל, כך מספר חיים מיכל מיכלין בספרו "בראי הדורות", רחש לבם להכין מקום חשוב לקבלת פני המשיח שיבוא פתאום, ככתוב בנבואת מלאכי, ולשם כך החליטו לאסוף סכום הגון ולקנות בו כמות גדולה של בד לבן וגם להכין יתדות, קורות, מסמרים וחבלים, הכול מהמין המעולה ביותר למען יספיקו להקים מהם אוהל המשיח לחמשת אלפים איש לפחות על מרום הר הזיתים או הר הצופים, שם יופיע המשיח ראשונה. מיהרו הפרסביטריאנים לאסוף תרומות בקרב חבריהם באמריקה ובאנגליה, קנו את החמרים הדרושים, הכול מתוקן על הצד היותר טוב והיותר יפה, והבד היה חתום בכל איזה מטרים בחותם העדה שלהם.

לכתחילה, מוסיף ומספר מיכלין, הפקידו את האוהל ואת כל אבזריו בהר הצופים בביתו של חברם מר ג'ון גריי-היל – לורד אנגלי מליברפול, שהקים לו מעון קיץ במרומי ההר המשקיף על ירושלים, בית שלימים, כשזקן וכבדו עליו הנסיעות, מכר אותו בתיווכו של ד"ר רופין לבנימין עברי ולנדבן י"ל גולדברג על-מנת שתוקם שם האוניברסיטה העברית. אחר-כך הפקידו את האוהל בקונסוליה האמריקאית ששכנה בבית הסורי ברחוב הנביאים, אבל גם שם לא היה די מקום להכיל את הפקדון, בפרט שהיה זקוק לטיפול לבל יאכלוהו הרקבון והעש, והקונסול האמריקאי יעץ להם לבקש את ראשי הנהלת בית רוטשילד שיאספו את האוהל לחצר בית-החולים החדש, השוכן ממול לקונסוליה.

מנהל בית-החולים, ד"ר יצחק שורץ, שהיה איש ישר, כדבריו של מיכלין, שמר היטב על הפקדון. ב-1889, לאחר מותו של שורץ, נתמנה גיסו, ד"ר ד'ארבלה למנהל בית-החולים. ד"ר גרגורי ד'ארבלה, שנולד באמצע המאה הקודמת באוקראינה למשפחה חרדית-משכילה כיצחק אמצסלבסקי, היה הרפתקן ונוד, שימש קודם בואו לארץ כרופא הפרטי של שולטן זנזיבר שבאפריקה, שם נעשה איש-סודו של השליט, יצא מטעמו בשליחויות דיפלומטיות לאירופה, זכה באותות-הצטיינות רבים על שירותיו ואף קיבל במתנה אי קטן. ד'ארבלה שימש כרופא במושבות יהודה ואחר-כך נתמנה למנהל בית-החולים רוטשילד. כשראה כי יריעות-הבד עתידות להירקב עלתה מחשבה בלבו – מדוע לא ישתמשו בהן לתפירת כלי-לבן לחולים, כותנות ומכנסים וטליתות קטנות וחולצות – ובלי לשים לב לחותם הנוצרים המוטבע בבד ציוה לגזור אותו ולתפור בגדים לחולים, ושנים אחדות הספיק לכך הבד. ולא עוד, כך מספר מיכלין, אלא ששנה אחת היה מחסור בעצים, והד"ר ציוה לקחת את הקורות והיתדות ולהשתמש בהן להסקה, באמרו כי בבוא המשיח ישתדלו שרי רוטשילד לקנות בד חדש ועצים חדשים לצרכי האוהל. ומובן שלשרי רוטשילד לא היתה כל ידיעה ממעשה הרופא שעשה הכול על דעת עצמו.

ויהי היום ויקם סכסוך גדול בין הרופא ובין בן-משק-הבית, האדון אריה לייב זכס, ויקח זכס שתי כותנות ושני זוגי מכנסים וגם שתי טליתות שנשאו עליהן את שני החותמות, חותם הנוצרים הפרסביטריאנים וחותם בית-החולים, ויעש את כולם

חבילה אחת וישלחנה פריסה להשר רוטשילד, למען ינזוף ברופא. בפריס השתוממו על המעשה הנורא הזה ולא חלפו ימים רבים והרופא הוכרח להגיש כתב־התפטרות. ד'ארבלה שב ונטל לידיה את מטה־הנדודים, עזב את הארץ על מפתנה של המאה העשרים והיגר לפלרמו שבסיציליה, שם עבד כרופא עד שפגעה באי רעידת־אדמה, והוא ירד מנכסיו והוצרך לנסוע שוב והפעם נסע לתוניס ושם מת בבדידותו ב־1910.

* * *

ירושלים היא עיר לא־מושגת.

רק לעתים רחוקות, בהיסח־הדעת, עולה בידי מישהו לצוד אותה לכהרף־עין ולקיים את תמונת העיר יציבה ורוטטת גם יחד. למשל, מלויל פטר ברגהיים.

באחד הימים שלאחר מלחמת ששת הימים נתגלו באקראי אצל רוכל בעיר העתיקה תצלומים דהויים ומוזנחים, שזוהו כעבור זמן כתצלומיו של חולם תמהוני ואיש־פיננסים מפוכח זה, בן לשבט המשומדים המקולל, שנטה אהלו בירושלים באמצע המאה הקודמת והיה למייסד הבנק הראשון בארץ הקדושה. ככל תצלומי הזמן ההוא גם תצלומיו של ברגהיים כופים על ירושלים קנה־מידה נעדר רוח־חיים והיא עולה מלוחותיו קודרת ועגומה כעיר־רפאים נטושה. רכסי טרשים שעצי זית בודדים ומציבות מנמרים אותם, סוכת־משמר מתפוררת הנאחזת בגומחה שלצד השער, חורו־גיר מוכה שמש של מדרונות תלולים לרגלי החומה.

אולם בשני תצלומים, כמעט בהיחבא, נשמרו החיים בעצם התחוללותם, כפי שנכלאו בקופסת החושך – דגל תורכי נחבט נואשות במרומי מגדל פצאל וחמור בודד רועה בשלושה מקומות שונים על רקע הקרן הדרומית־המזרחית של החומה. למרבה האירוניה, בשל מגרעת־בת־הזמן – החשיפה הממושכת שהצריכה המצלמה באותם ימים, עלה בידי צלם זה להניח ידו על העיר החמקמקה.

החיפוש אחרי הנקודה האבודה שהציב בה הבנקיר המומר את מצלמתו אי־אז לנוכח ירושלים נהפך, כמעט בלי שאתן דעתי על כך, למסע פתלתול וקפריזי, רצוף מעשים ללא תאריכים, דמויות גחות ונעלמות, חסרות־פשר, ומקומות שכוח־משיכתם לא תש, אף־על־פי שעברו זה כבר את גיל פריונם.

בצהרי אחד מימי קיץ 1981, מאה ועשר שנים לאחר שהסתכל ברגהיים מבעד לעדשת מצלמתו בקרן העופל ובמדרון שלרגליו, נקלעתי לשם לשעה קלה. כאז כן עתה החזירה קערת־השמים את אורו הלבן המסמא של המדבר ושפכה אותו בחימה על הרכסים והערוץ. בכביש שמתחתי דומם אוטובוס תיירים את מנועו ואיפשר לנוסעיו לצלם את מערכת הקברים המונומנטלית שבדופן נהל קדרון בלי שייאלצו לצאת מן המכונית הממוזגת. סביבי איימו שפכי האבנים והעפר שפוננו מן החפירות הארכיאולוגיות הסמוכות לכסות את מצבות בית־הקברות המוסלמי. ביקשתי לי מעט צל בין שיחי הטבק הפורחים פריחה צהובה ומאובקת והבטתי נכחי. דומה, דבר אינו עשוי להתרחש כאן, הירהרתי, כשקול בכי מתכתי, מונוטוני ונרגש כאחד, החריד את השקט המעולף. מכיוון אל־עזריה עשתה דרכה במורד דרך ירושלים־

יריחו שיירה של מכוניות, מרסנת את תאוצתה כמי שיודעת אל-נכון כי המהירות מן השטן. בראשה נסעה מכונית-משא פתוחה, רמקול על גג תא הנהג שלה, ועל-גביה מאחור, עומדת צפופה חבורת גברים, בידם האחת כפות-תמרים ובאחרת הם נשענים אל מרישי המשאית ודפנותיה. מן הכיוון הנגדי העפילה שיירה אחרת, בראשה מכונית-קבורה הנוסעת באורות דולקים ואחריה אוטובוס ומכוניות פרטיות. משתאה עקבתי לסירוגין אחרי שתי ההלויות החולפות זו על-פני זו, ואחר-כך נעלמות, האחת מאחורי המסגד החדש שבעיקול הדרך מזרחה והאחרת בין העצים שמשמאל לכנסית כל העמים שבגת-שמנא. כעבור זמן-מה שבה החבורה היהודית ונראתה בבית-העלמין, מיטת-המת על כתפיהם של ארבעה עבדקנים שפניה אל עבר קברן קצר-רוח הממתין להם ליד הקבר הפתוח, ואילו החבורה המוסלמית חלפה על-פני לאטה חגיגית, המת המעוטף באריג ירוק נישא בארון פתוח ובמאסף מקוננות לבושות שחורים. אלה מביאים לקבורה את מתם אל המקום הידוע מאז ימי הגאונים בשם המיסטי "הדום רגלי אלוהינו", כביכול שם חנתה השכינה לאחר שגלתה מהיכלה שממול, ואלה מביאים לקבורה את מתם לרגלי ה"ציראט" – עמוד-האבן הבולט בחומה מדרום לשער-הרחמים הסתום, עמוד שעליו עתיד לשבת בדין מוחמד באחרית הימים. עודני תוהה על התזמון המושלם, ועל קו הרקיע שממול נראה פרש בודד נגלה ונעלם חליפות בין קפלי הקרקע, וכנגדו, במדרון שמעל קבר זכריה, אברך בן הישוב הישן רץ כל עוד רוחו בו בין הקברים ושולי הקפטן שלו בידיו שלא להיכשל בקוצים ובאבנים. שני המלווים שאיחרו להגיע עברו איש על-פני רעהו בלי להחליף מבט, ואני, נפעם מן החזיון הסוריאליסטי שהייתי עד לו, ממלמל ביני לביני את השורה הלא-נשכחת של יורגוס ספריס:

ירושלים, עיר לא נשלטת.

אחר-כך, בבית, כששבתי וקראתי את "סטרטיס, המלח על ים-המוות", תמהתי כיצד נעלם ממני באותה שעה המוטו שבראש השיר, שורה מתוך מכתב ששלח ב-22 ביולי 1942 סטרטיס, ידידו הבדוי של המשורר: "לעתים אתה רואה בכנסיות הבנויות במקומות הנזכרים בכתבי-הקודש את הפסוק המתאים, באנגלית, ומתחתיו כתוב 'זה המקום, רבותי'."

ביקורת ספרים

למפעלו של דוד קרויאנקר בתעוד הארכיטקטורה של ירושלים (עם השלמת הכרך השישי, המוקדש לעיר העתיקה)

הרוב המכריע של תעוד זה עוסק ב"אתרי הקודש", ובנסיונות לשחזור העיר מימים עברו, או לחילופין בשרידים הארכיאולוגיים. ספר מסכם ומקיף קיים, לפי מיטב ידיעתנו, רק על התקופה הממלוכית. מלבד זאת, כמעט כל החוקרים בדורות קודמים התייחסו לתעוד הממצאים מתקופות קדומות: תקופות בית ראשון ושני ועד לתקופה הצלבנית. ההתייחסות של חוקרים ועולי רגל קדומים למבני עיר החולין ובנייניה היתה כמעט תמיד שולית, שכן לאלו לא יוחסה כל חשיבות. בנייני העיר תוארו בצבעים קודרים, תוך הדגשת ההרס והעזובה, שלא היו אלא "צל לתפארת העבר", ובוודאי שאיש לא התייחס אליהם כאל מכלולים ארכיטקטוניים ואורבאניים הראויים לתעוד.

ספרו של דוד קרויאנקר הוא, על כן, ראשוני בעצם הגישה לנושא. ויפה עשה המחבר, שדחה את הדיון בעיר העתיקה לאחר השלמת שאר הכרכים, שכן הדבר איפשר לו לצבור את הידע והנסיון להתמודד עם נושא זה שהוא, ללא ספק, הקשה והמורכב ביותר בסדרה. על אף העובדה, שהספר עוסק לכאורה בנושא צר ומוגדר, זהו אחד הספרים הכלליים והקריאים ביותר על העיר העתיקה, והיחיד המתמקד בהיבטים הפיסיים של העיר, שלא באופן נקודתי או מהיבט ארכיאולוגי.

העובדה שהמחבר עסק בנושא מרכזי אחד, ובעל חשיבות קרדינלית להבנת העיר ובניינה, כשהוא פטור מלעסוק בדיון המייגע והנדרש של תולדות המקומות הקדושים והאתרים ההיסטוריים, או אפילו באוכלוסי העיר או בתולדותיה, סייעה בידו לכתוב ספר ראשוני וחדשני, ועם זאת כללי ופוקח עיניים.

לאחר הסקירה ההיסטורית על תולדות הבנייה מאז ייסוד העיר בימי הבית הראשון

בימים אלה ראה אור הכרך השישי והאחרון בסדרה המונומנטלית, פרי עטו של דוד קרויאנקר "אדריכלות בירושלים – תקופות וסגנונות". הכרך, המכיל כ-500 עמ', הוא ללא ספק המפואר ואולי גם המרתק ביותר בסדרה, וכולל לא פחות מ-800 (!) איורים ותמונות צבע רבות. ההתייחסות לעיר העתיקה בכרך נפרד היא חריגה לא במעט, שהרי חמשת הכרכים הראשונים של הסדרה לא עסקו באזורים, אלא בתקופות ובסגנונות, בעוד שכאן, המכנה המשותף הוא מיקום הבניינים בשטח נתון – בעיר שבתוך החומות, שבו מגוון נושאים גדול במיוחד ומתקופות שונות. דבר זה לא נעלם מעיני המחבר (וועדת ההיגוי) כבר בראשית הפרויקט. בספרו "הבנייה הנוצרית" (עמ' 14) כותב המחבר: "...התלבטתי רבות עם צוות ההיגוי אם לקשור יחד את סוגי הבנייה והסגנונות שבתוך החומות עם אלו שמחוץ להן. סופו שהוחלט להימנע מפגיעה ב'אותניות השלמה' של העיר העתיקה, ולהקדיש למרקם הפיסי שבתוך החומות, על תקופותיו וסגנונותיו, פרק מיוחד".

יהיה זה אך טבעי להניח, שהכרך העוסק בעיר העתיקה יהיה המעניין ביותר ועם זאת הקשה והמורכב ביותר. הוא מקיף תקופות וסגנונות רבים, הקשורים לעתים לדתות ולעדויות שונות על כל הרגישויות הקשורות לכך. עם זאת, בניגוד לבנייה בעיר החדשה, קיים תעוד לגבי העיר העתיקה, אף שהוא לוקה בחסר.

מזרקה בשוק שבמוריסטון,
שהוקמה לכבוד עבדול חמיד

לתקופותיה וסגנונותיה. הרבה מתעוד זה ניצל למעשה מכליון ושכחה הודות למפעל יחודי זה, שכן רבים מהתחקירים מבוססים על עדויות אישיות מפי ראשונים – יהודים ולא יהודים כאחד. המשותף להם הוא גילם המתקדם ואלמלא עבודה זו, חומר יקר ערך היה הולך לאיבוד לצמיתות.

מפעלו של דוד קרויאנקר הוא מפעל יחיד, תרתי משמע: החל מן הרעיון והקונספציה ועד למסירת כתב היד. כל עבודת המחקר, האיסוף ואפילו מלאכת הצילום, הכתיבה והטיפול בצד האיורי נעשים על-ידו. לרשותו לא עומד צוות, כמקובל במוסדות אקדמיים ואין הוא מסתייע "במזכירה", בסטודנטים או בתחקירנים. יוצאת מכלל זה היא מלאכת העריכה הנעשית על-ידי אשתו ליאורה, והאיורים, הנעשים על-ידי ציירים שונים. אך אפילו אלו מבוצעים לפי צילומיו ותחת פיקוחו. המחבר אינו רואה בכך כל פגם, ואף מאמין, שעבודת היחיד היא ערובה לשלמות הספר, שכן על-ידי כך הוא מעורה אישית ושולט בכל פרט. גם התקציב העומד לרשותו הוא צנוע יחסית למפעל בסדר גודל זה ואינו מאפשר להעסיק אנשים נוספים.

ועד ימינו (אשר בו הדיון בתקופות הקדומות הוא אולי החלק הפחות משכנע בספר), דן המחבר בסוגי המבנים השונים: מבני דת ומבני חולין, מרכיבי המרקם האורבני והשוואתו לעיר שמחוץ לחומות והשפעתו עליהן. כן נכללים שלושה מסלולי סיור מפורטים במרקמים האורבניים העיקריים: ברובע הארמני, בהר הבית ובציר משער יפו ועד שער השלשלת.

* * *

עם השלמת הכרך הנוכחי, הגיע לסיומו מפעלו רב הכמות והאיכות של דוד קרויאנקר בתעוד הארכיטקטורה של ירושלים. בין הספרים הרבים על ירושלים שראו אור מאז איחוד העיר, דומה שזהו המפעל המקיף, השיטתי והשלם ביותר. אף שמטבע הדברים יש גם מקום לביקורת ולהשגות, ניתן לקבוע, שלפנינו עבודת מופת ומפעל מונומנטלי שערכו יעמוד לדורות. יחודה של הסדרה בראשוניותה, בהיקפה, באופיה הענייני והתכליתי, תוך הבחנה זהירה בין עיקר לטפל, ובאופן הגשתה השווה לכל נפש. ואולם, מעל לכל מייחד אותה הקצב המהיר שבו הושלמה העבודה, שאין לה אח ורע, מה גם שמדובר במפעל יחיד. עצם הדיון בהיבטים הפיסיים והאורבניים של העיר הוא נושא חדש יחסית, והספרות אודותיו מועטה ביותר. מפעל זה הוא על כן בבחינת יצירת יש מאין, על כל לבטי היצירה הכרוכים בכך. יש בנושא זה קסם מיוחד, בעצם העובדה שהוא עוסק בנושאים סביבתיים, שהם מאד מהותיים בחיינו, והוא מעורר על כן, עניין וסקרנות רבים בציבור הרחב.

אין זה מחקר במובן האקדמי המקובל; אין בו "הערות שוליים" (Footnotes). רמת החומר איננה אחידה, בעיקר בפרקים הנוגעים לרקע ההיסטורי. לא פעם נעשה שימוש בלתי מבוקר בחומר קיים, ולעתים אין מנוס מהתחושה שלמחבר אצה הדרך. אך בסיכומו של דבר, אין בכך כדי לפגום בסדרה בכללותה ובתחושה שלפנינו עבודה רצינית ויסודית. בסך הכל עלה בידי המחבר – בשיטתו ובדרכו – לתעד באופן שלם ומלא את האדריכלות של העיר

מלאכת הכתיבה והשלמת כל ספר אורכת כשנתיים ימים, בעבודה אינטנסיבית ביותר, שבמהלכה "דוחס" המחבר שעות עבודה אין סופיות ביממה. לכך יש להוסיף את שעות העבודה הרבות של אשתו במלאכת העריכה וההגהה. יש בכך כדי להסביר כיצד כתיבת ספר בהיקף זה, הנמשכת בדרך כלל 4-5 שנים, מסתיימת תוך שנתיים. אם לדייק, הרי שחלק מהחומר נאסף במשך שנים ארוכות וכל נושא זוכה ל"תיק" משלו. כאשר ניגש המחבר לכתיבת ספר חדש, הוא אינו פועל בחלל ריק, אלא מסתייע בבסיס מסוים, שנאסף בחלקו בעבודות קודמות. בניגוד לרושם שעשוי להתקבל מההספקים הגבוהים, מעיד המחבר, שהוא רחוק מלהיות קל כתיבה, והחומר עובר שכתוב פעמים רבות וכרוך בלבטי יצירה ממושכים. כתיבת כל עמוד ועמוד כוללת בנוסף לעבודת התחקיר, עבודת שטח יסודית וממושכת. זו כרוכה לא רק בניתוח סגנוני של הבנייה, אלא בתחקירים וראיונות עם ותיקים בני הישוב הישן, קבלנים ואדריכלים בארץ ולעתים אף מחוצה לה.

מאחורי סדרת הספרים עמד מוסד אקדמי: "מכון ירושלים לחקר ישראל", שסייע בהשגת האמצעים למימון המחקר והכתיבה ואף דאג למעקב מדעי באמצעות ועדות היגוי מקצועיות. בין האישים הבולטים שתמכו בפרויקט ועשו למענו, היו פרופ' יהושע פראוור ז"ל, ויבל"א פרופ' דוד עמירן. חברי ועדות ההיגוי נפגשו 3-4 פעמים במהלך הכנת כל ספר, הביעו את הערותיהם והשגותיהם – תחילה על מבנה הספר ותוכנו ובמהלך העבודה על כתב היד. הכנת המחקר זכתה לתמיכה וסיוע מתמשך של עיריית ירושלים ושל הקרן לירושלים, שהאמינו כי הכרה ותעוד הערכים הארכיטקטוניים עיצוביים בעיר, תגביר את המודעות הציבורית לנושא ואף תסייע בשימור האתרים ובשיקומם. הקצב הלא שגרתי של העבודה – ספר עב כרס אחת לשנתיים – מעוגן גם בהסכם של המחבר עם מכון ירושלים ועם הוצאת כתר. ואמנם, למותר כמעט לציין, שהסיום המהיר של

הפרויקט והופעת ששת הספרים ברציפות בזה אחר זה, במשך עשר שנים, שהם אחד מ"סימני ההיכר" היחודיים של המחבר, תורמים רבות להצלחת הסדרה כולה. זוהי מטלה שספק אם מוסדות אקדמיים, מכובדים ככל שיהיו מסוגלים להתמודד עמה באותה מידת יעילות והצלחה.

סוד הצלחתו של הספר נעוץ גם בפשטותו, בחדשנות שבו, בנושאים המסקרנים, בנוחות השימוש בו, בעבודה המקיפה והיסודית ובאופן הגשתו המושך. הוא פונה לציבור רחב, החל מתלמידי בתי ספר ו"עמך", המשך במדריכים וכלה במהנדסים ובאנשי אקדמיה. הודות למתכונת האלבומית המושכת, זהו גם שי יוקרתי. התמונות, התכניות והאיורים הרבים המלווים את הספר, מהווים נכס בפני עצמו, ותורמים ללא ספק לפופולריות שלו ולערכו השימושי.

* * *

הסדרה תמה, אך בנייה של העיר הולך ונמשך בקצב מואץ. בין השאר הולכים ומוקמים בניינים ומכלולים מרשימים, שוודאי היו ראויים להיכלל בספר, כמו בניין בית המשפט העליון, כיכר העיר ובניין העיריה, כפר דוד ופרויקט ממילא. כמו כן רבות מהשכונות ובעיקר אלו שהוקמו בירושלים לאחר 1948, אינן נזכרות אלא בחטף. היה אולי מקום להשלים את החסר על-ידי כרכי מילואים, אך המחבר דוחה רעיון זה, ורואה מאידך את המשך הפרויקט בסדרה בת כתריסר מדריכים ארכיטקטוניים קצרים ותכליתיים למכלולי הבנייה העיקריים בירושלים על בסיס אזורי-שכונתי. בסדרה זו – כך מבטיח המחבר – יכללו גם מבנים חדשים וישנים שלא זכו להתייחסות בכרכים הקודמים.

אין לצפות גם לעדכון המהדורה הנוכחית בעתיד הנראה לעין, אלא אולי בעוד ימות דור, שאז ירושלים תשתנה ודאי ללא הכר. אלא שאז המחבר יהיה בן 75, והוא רחוק מלהיות משוכנע שיזכה לכך...

אלי שילר

מקור התמונות

הוצאת אריאל מודה בזאת לכל המוסדות והאישים, שהואילו להעמיד לרשותה מאוספיהם:

רובי טל ומוניה הרמתי (באדיבות הרשות לפיתוח ירושלים): עמ' 4, 76, 79, 92א
זאב רדובן: עמ' 10, 19, 23, 35, 36א, 130, 135, 139א, 149, 151, 155, 158, 164, 165
הארכיון הציוני: עמ' 13, 139ב (צילם ב. הנשל, 1898), עמ' 201 (צילם ד. בסאן)
ארכיון קק"ל: עמ' 26, 27, 143, 207
אלי שילר: עמ' 36ב, 79א, 87, 92ב, 107, 115, 118, 123, 159, 167, 168
אופק: עמ' 62
הרשות לפיתוח ירושלים: עמ' 83, 85, 86
שוקי קוק: עמ' 95
באדיבות המחלקה ליחסי ציבור, בית המשפט העליון: עמ' 99, 100, 101, 103
מוזיאון ארצות המקרא, ירושלים: עמ' 105, 109, 110
מוזיאון המדע: עמ' 119
פוטו אליה: עמ' 190-198

"אריאל" - כתב עת לידיעת הארץ

"אריאל" הוא כתב העת הוותיק ביותר לידיעת הארץ, היוצא במשך שנים־עשרה שנים ברציפות. מרבית החוברות מוקדשות לנושא מרכזי והן משמשות מעין מדריך שלם וייחודי לאתרים המתוארים. המאמרים, הכתובים ברובם על־ידי חוקרים מן השורה הראשונה, מוגשים בלשון בהירה, ובאופן השווה לכל נפש, והם מלווים באיורים ובתצלומים רבים. החוברות מהוות כלי עזר ראשון במעלה בחוגים לידיעת הארץ ולכל העוסקים בלימוד ארץ־ישראל ועברה.

חוברות שראו אור עד עתה

מבחר מאמרים בידיעת הארץ (מס' 1-11)	א"י בתיאורי עולי רגל מוסלמים (מס' 59)
עדות ומיעוטים בעיר העתיקה (מס' 9)	מדריך למוזיאונים בקיבוצים (מס' 60)
דרך היסורים (מס' 12)	עין כרם (מס' 61)
בנתיב עולי הרגל לארץ הקודש (מס' 13-14)	ערי הנבטים בנגב (מס' 62-63)
יפו ואתריה (מס' 15)	הר הבית ואתריו (מס' 64-65)
ירושלים הבלתי ידועה (מס' 16-17)	צילומי א"י הראשונים (מס' 66-67)
קיסריה ואתריה (מס' 18)	ירושלים וארץ־ישראל (מס' 68-70)
נצרת ואתריה (מס' 19)	120 שנה לנחלת שבעה (מס' 71)
הר תבור וסביבתו (מס' 20)	מוזיאונים בישראל (מס' 72-74)
ירושלים ואתריה (מס' 21-23)	עמק החולה וסביבתו (מס' 75-76)
עכו ואתריה (מס' 24-25)	מטוב ירושלים (מס' 77)
לבנון (מס' 26-27)	נוה יוטבתה ואתרים אחרים (מס' 78)
יריחו וסביבתה (מס' 28-30)	באר שבע ואתריה (מס' 79-80)
גיאוגרפיה היסטורית של א"י (מס' 31-32)	לטייל בגליל (מס' 81-82)
החקלאות המסורתית בא"י (מס' 34)	תולדות ירושלים (מס' 83-84)
ערי א"י בתקופה הצלבנית (מס' 35-36)	מדריך לאתרים נוצריים בישראל (מס' 85-87)
חיפה ואתריה (מס' 37-39)	אדם, טבע ונוף בישראל (מס' 88)
מאמרים בגיאוגרפיה (מס' 40-41)	אל פינות החמד (מס' 89-90)
כנסיית הקבר בירושלים (מס' 42-44א)	מנחה לירושלים (מס' 91-92)
ירושלים הבנויה (מס' 43)	
ירושלים שחוברה לה יחדיו (מס' 44-45)	בהכנה
ירושלים - אתרים וסיורים (מס' 46)	אומנים ועושי נפלאות בגליל
תור הזהב של ספרות הנוסעים (מס' 47)	אילת ואתריה
תל אביב ואתריה (מס' 48-49)	צפת ואתריה
רמת הגולן (מס' 50-51)	צפון השרון וחוף הכרמל
בתי כנסת בגליל ובגולן (מס' 52)	פיסול חוצות ואמנות בירושלים
טבריה ואתריה (מס' 53-54)	בית שאן ואתריה
אתרים ומקומות בא"י (מס' 55-56)	השומרון ואתריו
ירושלים, העיר העתיקה (מס' 57-58)	

חוברת זו, המופיעה במתכונת מורחבת וחיגיגית, מוקדשת לירושלים כיום על עיקרי היבטיה: התפתחות העיר בעשור האחרון, התמורות באוכלוסיה, תכנון העיר וכן ירושלים לקראת שנות האלפיים.

כן נסקרים בהרחבה כמה ממפעלי הבנייה והאתרים שנבנו בירושלים בשנים האחרונות: בניין העיריה החדש (כיכר העיר), בניין בית המשפט העליון, מוזיאון ארצות המקרא ועוד. רוב המאמרים רואים אור לראשונה והוכנו במיוחד לפרסום זה.

צילום העטיפה: ירושלים כ"עיר שחוברה לה יחדיו",
בצילום אוויר וים המלח ברקע (באדיבות "אופק")

92-91

אדר תשנ"ג
מארס 1993

אריאל

כתב עת לידיעת
ארץ-ישראל